

ШЫН

№ 31
(17993)

2011 чылдың
март 24,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

ТЫВА. Өзүлдеңиз базымнары

АК-КӨК ДЭЭР КӨРҮНЧҮКТЕЛГЕН ТӨРЕ-ХӨЛ

Тус чер бараан бидүрүкчүлериниң
чылынга

Төре-Хөл — Тываның кайгамчык чараш, улуг көлдөриниң бирээзи. Ол «Убса-Нур ыйгылаажы» заповеднигинге хамааржып турар. Төре-Хөл республиканың мурнуу чүгүндө, Эрзин суурдан 19 км ерде, кожавыс Моолдун кызыгаарында чыдар. Көлдүн узуну 16 км чедип турар, калбаа — 3-4 км, ханызы — 4-5 км. Далай деңгелинден бедии — 1148 метр.

Чоок-кавызын долгандыр иналып чыдар элезинниг хову онза хевир кирип чыдар. А суурдан Төре-Хөлче чоок олурарга, тоолзуг болгаш ычык чараш даглар чурумал-бойдузун улам каастаан ыш-бир тускай хевирлиг апарган. Келген аалчылар ол дагы чаражын магадап, бойдус-аягааны катаптаттынмас элерин кайгап ханмастар. Ийниң кончуг изиг агаарының температурасы 32 градус чедип, көлдүн суу 21 градус чедир бээр. Төре-Хөлге чаңгыс дыштанып барган улус ону рап база катап аңаа келир. Ийген аалчыларының сонуур-каас-чараш чурумалы-биле тудуп, оттуруптар сорунза.

Ил келген тудум, Төре-Хөлдүн дыштанып алыры-биле республиканың чурттакчы-эвес, а республикадан даш-черлерден болгаш даштыкы ардан безин аалчылар бол-туристер хөйү-биле кээп. Чоннуң хөйү-биле дыштанып турарын барымдаалааш, а таарымчалыг байдалды

тургузары-биле хуу сайгарлыкчы Рубен Биче-оолович Ынаалай «Төре-Хөл» деп дыштанылга баазаны ажыдары-биле бизнес-төлевилелин тургускаш, күрүне деткимчезин алыр шилилге конкурса тиилекчи болуп, 1 млн. рубль түңнүг сертификатты алган.

«Төре-Хөл» дыштанылга баазанын бо чайын ажыдар план-ныг бис. Чайгы сезоннуң ажы-тынары-биле кады баазаның ажыдышыкының боттандыраын кызыдып турар бис. Бо улуг ажы-лывысты кыска хуусааның дургузунда, барык-ла 1 чыл чартык иштинде, кылганывыс бо. Ажылдың кол дээн улуг кезээн доозуп алган бис. Кандыг-даа ажылдың эгезинде бергелер турар болгай, ыңчангаш оларны ажып эртип алыры кончуг чугула. Ниитизи-биле алырга, ажы-лывыстың 60 хуузу бүткен деп болур, ам чүгле чедир кылыр ажылдар арткан. Ону база чайгы үеге чедир доозуп четтигиптер боор бис. Баазаның девискээринде 25 өг, 10 бажың, кафе-бар, чайгы ресторан, автомашиналар тургузар чер дээш, оон-даа өске чүүлдер бар. Ол бүгүн дыштанып келген чонувуска таарымчалыг болур кылдыр кылган бис. Ол бүгүн бот-

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолга хуу сайгарлыкчы Р.Ынаалайның турбаазаның схема-македин тайылбырлап турары.

тандыраы-биле күрүнениң талазындан дуза-деткимчени көргүзүп турары дыка өөрүнчүг-дүр. Ынчангаш бис ону херек кырында боттандырып бадыткаар ужурлуг бис. Тывага туризмин сайзырадып хөгжүдери-биле ажылдар эгелээн болганда, ону моон-даа соңгаар эки сайзырадып, бурунгаар базымны кылыры чугула деп бодаар мен. Бистиң черивистиң каас-чараш бойдус чурумалы, арыг агаары, аржаан-суглары, сүүзүн чыттыг тайга-тандылары туризмниң хөгжүлдэинге бүгү

талазы-биле дүгжүп турар. Тывага Туризм чылын чарлаан соонда, туризм адырын шак мынчаар эки эгелеп алган болганывыста, бурунгаар депшилгевис бар. Ынчангаш Тываның ак-көк дээриниң булуттары көрүнчүктелген Төре-Хөлге, чоннуң аразында «Алдын-Хөл» деп-даа адаар апарганы, дыштанылга баазанынга дыштанып алыры-биле чонувусту чалап турар бис — деп, Рубен Биче-оолович кыскасы-биле тайылбырлап чугаалады.

«Демниг сааскан төве тудуп

чиир» деп чоннуң үлегер домаа ышкаш, дем биле деткимче турда, кандыг-даа улуг ажылды үре-түн-нелдиг болдуруп, салган сорулгазынга чедирип алыр. Чуртувустун сайзырап-хөгжүүрүнге чаагай үүле-херек бүдүрүп турар кижилерге, ылангыя сайгарлыкчыларга, күрүнениң талазындан деткимче берип турары — республикавыстың экономиказынга-даа, сайзыралынга-даа улуг идиг.

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Рейтинг

ОЛБАН КАРА-ООЛ ТУРУЖУН БЫЖЫГЛААН

«Регионнар клуу» деп Интернет-төлээл-лениң марттың 14-тен 20-ге чедир чорутканы дерацияның субъектилериниң удуртукчуларының ыл-чорудулгазын үнелээриниң рейтингизинге умчалыг санны Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чаалап алган.

Тываның Чазааның удуртукчу-эки үнелелди республиканың ралының социал-экономи-иниципалдыг айтырыгларын ирлээринге билдилиг туружу берген деп, «РК-ның» экс-ри санап турар.

Шолбан Кара-оол бодунун төлевилелдери-биле Рос-Президентизин безин со-дып шыдаан. Дмитрий Мед-иң Хакасияга барып чораан-де Тываның Баштыңы аңаа-жып, регионда үлөтүр бүдү-иниң темпизин кошкадып

лээн. Оон аңгыда Тываның Россия-биле харылзаазының 100 чылын байырлаарыга күрүне эрге-бай-далын тыпсырының дугайында Ш.Кара-оолдун саналын Дмитрий Медведев деткээн.

2011 чылдың эгезинден тура, «Регионнар клуу» Тываның Ча-зааның Даргазының ажыл-херээн үш удаа чогуумчалыг деп үнелеп келген. Январда ол эксперттер-ден 3 баллды Федерация Чөвүл-линден миллиардер Сергей Пуга-чевту үндүргени дээш алган, ону «РК-ның» эксперттери Ш.Кара-

каны деп үнелээннер. Оон аңгыда тус чер бот-башкарылгазының баштыңы хоойлуга чөрүшкөк чүүлдер кылыр болза, албан-дужаалдан хостап болур эргени тус чер депутаттарыга оон бер-генин чуртка безин чаа чүүл кыл-дыр көргөннер. Чаа эрге-хоойлу актызын ажыглап эгелээн Кызыл районнуң хуралы истелгеже кирген баштыңыга хамаарыштыр хос-таар деп шийтирни хүлээп алган.

Регионнар удуртукчуларының ажыл-чорудулгазын үнелээриниң рейтингизин федерация болгаш регион деңгелдеринге хамаарыш-тыр кылган чүүлдерге хамаарыш-тыр тодарадырын сагындыраал. Аңаа удуртукчуларның чедийш-киннерин болгаш четпестерин, со-циал, политиктиг болгаш экономик-тиг айтырылгарга оларның туружун барымдаалап көр-

Парлалга конференциязы

ЭКОНОМИКАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ САЛДАРЛЫГ

Март 22-де Монополияга удур Федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели 2010 чылдың дургузунда ажылының түңнелдерин үндүрген парлалга конференциязын эрттирген. Конференцияны эргелелдин удуртукчузу Ольга Михайловна Долгих башкарып эрттирген.

О.М. Долгихтиң дыңнатканы-биле, отчеттук чылдың дургузунда Россияның МФА-ның Тыва Рес-публика талазы-биле эргелели монополияга удур хоойлужудулга хажыдышыкыннарының талазы-биле — 38, күрүне чагыгларын чар-лаарының талазы-биле — 36, реклама дугайында хоойлужудул-ганы хажыткан — 11 херекти сайга-рып көргөн болгаш администра-тивтиг хажыдышыкыннарга хама-арыштыр 190 кеземче херектерин

оттурган. 2010 чылдың дургузунда эргелелдин ажылдакчылары план езугаар болгаш пландан дашкаар ниитизи-биле 116 хыналданы чо-руткан. Аңаа хамаарыштыр эрге-лелдин негелделеринге дүүштүр 2,5 млн. рубль түңнүг торгоалдарны янзы-бүрү чергениң бюджетте-ринче шилчиткен. Оон иштинде республиканың болгаш муниципал-дыг тургузулгар бюджеттеринче барык 1,5 млн. рубльди кириген. (Уланчызы 2-ги арында).

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ДЭЭШ...

Март 21-де Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тыва Республиканың Дээди Хурал Чөвүлелдеринин ээлчеглиг, ийи таланың дугурушканы езугаар, бир айда чаңгыс катап болур хуралы болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Чазааның кежигүннери болгаш Дээди Хуралдың социал-политиктиг адырлар аайы-биле комитеттеринин удуртукчулары киришкен. Бо удаада ук хуралдың кол сорулгазы — эрге-чагырганың ийи адырының кады ажылдажылгазын таарымчалыг организаастаарының дугайында Дугуржулгага ат салыры.

Ук Дугуржулгада Тыва Республиканың Чазааның болгаш Дээди Хуралдың моон соңгаар кады ажылдажылгазын организаастаар ужурлуг чүүлдерин тодаргайы-биле айтыкан «Эрге-чагырганың ийи адырының республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэ-зинге тураскааткан кады ажылдажылгазын кичээнге албайн баар хире үүрмек айтырыглар турбас ужурлуг» — деп, Шолбан Кара-оол онзалап демдеглээн. Шак ыңдыгларга, чижээ, ТР-ниң Чазааның суббота санында республиканың кожуннарның үнүшкүн-неринге Дээди Хуралдың депутаттарының ыяап-ла киржилгезин организаастаары хамааржыр. Ынчангаш эрге-чагырга органының болгаш албан-дужаалдыг кижилер бүрүзүнүн хүлээлгелерин тодаргайы-биле айтып кааны келир үедеги кады ажылдажылгавыстың тодаргай планын бадылап алылыңар» — деп, ол чугаалаан. Дугуржулга-биле чыылганнар танышкаш, чөп-

түг деп көргениниң түңнелинде Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол биле Дээди Хуралдың Даргазы Т.К.Даваа олар Дугуржулгага атты салганнар. (Чурукта).

Дараазында Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы О.В. Кольчикова хоойлужудулга органының бо хүнге чедир кылган болгаш 2011 чылда кылыр деп планнап турар ажыл-херээниң дугайында илеткээн. Оон дыңнадып турары-биле, чаа соңгуткан парламентинин ажылдап эгелээнинден бээр 55 хоойлу хүлээп алдынган. Оларның 14-ү республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының идип үндүргөн хоойлулары болуп турар. Бо чылдың дургузунда Дээди Хуралдың ажылының планынче ТР-ниң Чазааның ажылдап кылганы чугула хоойлуларын өөренип көөрү планнаттынып турар. Тус черниң бот-башкарылга, бюджет хамаарылгаларына болгаш күрүнө өнчү-хөреңгизинин удуртулгазынга хамаарышкан

айтырыгларны онза кичээнге алыры көрдүнгөн. Бо чылды республикада тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринин чылы кылдыр чарлаанын барымдаалап, ук айтырыгга хамаарышкан хоойлужудулганы чогулгалыг болгаш дүргөн кылдыр ажылдап кылыры күзенчиг деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн. Оон-биле холбаштыр Дээди Хурал-

дың бирги ээлчегде ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр ужурлуг «Тыва Республикага садыг-саарылга ажыл-чорудулгазының дугайында» хоойлу болуп турар. Оон аңгыда чаа эгелеп турар сайгарлыкчыларга, улусчу ус-тывыш шеверлекчилеринге болгаш көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге чигел-делер бээрин көрүп турары, тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин дет-

киринин талазы-биле хоойлуганың сайгарылгазы болгаш гумчудары база планда көрдээрзин Дээди Хуралдың ады-биле оралакчызы О.В. Кольчикова дыңнаткан.

Аяна БИЧЕ-

Ай-кыс МАСПЫК-ОО тырттырган чуруу.

ХОСТУГ ХҮРЕШКЕ СИБИРЬНИҢ МАРГЫЛДААЗЫ

Спорт • Спорт • Спорт

Марттың 3-6 хүннеринде Новокузнецк хоорайга 1994-1995 чылдарда төрүттүнгөн оолдар аразына Россияның түңнел маргылдаазына киржир эрге дээш хостуг хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Ол маргылдаага Тыва, Хакас, Бурят республикалардан, Красноярск, Забайкальск крайлардан, Новосибирск, Иркутск болгаш Кемерово областардан командалар күжүн шенежип киришкен.

Бистиң элээди мөгелеривис Сибирьнин бирги чери дээш эрткен бо маргылдаага киржи-биле республика чергелиг шилилге маргылдаага февраль айда Кызылга киришкен. Оон соонда аңаа тирилген шилинде оолдар 15 хонук дургузунда тускай белеткелди найысылалга эрткен.

Ол спортчу чыыш үре-түннелдиг болган. Новокузнецк хоорайга үш хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде бистиң өзүп оор мөгелеривис дараазында шаңналдыг черлерин ээлээн:

- 50 килдин мөгелеринин аразына Мergen Ооржак үшкү черге төлөтпиг болган;
- 54 база 58 килограмм чедир деңзилиг мөгелер аразына бүгү шаңналдыг черлерин бистиң оолдар чаалап алган. Чижээ, 54 килге бирги черни Шолбанчы Күжүгет, ийиги черни Солун-оол Мунзук болгаш үшкү черни Буян Ооржак ээлээн. 58 килограмм чедир деңзиге бирги черге Сылдыс Монгуш, ийиги черге Бады-Сагаан Монгуш болгаш үшкү черге Айдыс Сарыглар төлөтпиг болган;
- 63 килограмм чедир деңзилиг мөгелер аразына Ак-Сай Өшкү-Саар чараш хүрешкеш, ийиги черни ээлээн;
- 69 килдин мөгези Шолбан Монгуш үшкү шаңналдыг черни алган;
- эң аар 100 килдин мөгелеринин аразына Начын-Мergen Ооржак үшкү черге төлөтпиг болган.

Буян Монгуш, Сайын-Белек Ооржак, Артыш Сарым-оол, Арбак Сат, Омак Ооржак, Камгалакчы Монгуш олар боттарының килдеринге шаңналдыг үшкү черлер дээш хүрешкеш, 5-6 дугаар черлерин ээлээш, командазынга дөмей-ле чугула зачет санарны эккелгенер.

Уруглардан боттарының килдеринге Чаяна Сүрүн —ийиги черни, а Айлаана Саая үшкү черни ээлээн. Маргылдаага чедиш-кинниг хүрежип турган Чаяна Сүрүн түңнел салыгда аар кемдээшкин алганы дыка хомуданчыг болган. Айлаана Саая амгы үеде республикада өзүп оор кончук шыырак хүрежир уруг деп санадып чоруур. Оон спортчу келир үези чүгле чедишкинниг болурун тыва аарыкчылар дыка күзээр.

Бистиң республиканың аныак мөгелеринден 16 кижилер маргылдаа үезинде зачетту алганы-биле тыва команда ниити ийиги черге төлөтпиг болган. Эр хейлер!

Бирги черни — Кемерово облазының, а үшкү черни Красноярск крайның шыырак командалары чаалап алган.

Назы четпээн элээдилер ортузунга хостуг хүрешке хамаарыштыр алыр болза, 18 хар чедир назылыг мөгелер аразына Европаның база делегейниң бирги черлери дээш бир дугаар улуг маргылдаалар бо чылдың август айда болур. Аңаа киржир эргени чаалап алыр дизе, бистиң элээди мөгелеривис Россияның бирги чери дээш эртер маргылдаага бирги болгаш ийиги черлерин ээлээри чугула.

Бо материалга мындыг бир чүүлү онзалап демдеглекседим. Федералдыг Чазак РФ-тин Президентизи Д.Медведевтин даалгазы-биле спорттун олимпийжи хевирлерин шалыпкын сайзырадыры-биле субъект бүрүзүнде элээн сайзыралды алган олимпийжи хевирлер даңзызын илереткеш, оларны тустуунда деткиринин болгаш хөгжүдеринин талазы-биле хемчеглер даңзызын бадылаан. Ол даңзыже бистиң республикадан хостуг хүреш, ча адар спорт, а кышкы олимпийжи

хевирлерден хаакка маңнаар спорт кирген. Ынчап кээрге спорттун бо хевирлеринин баазызын ыяк быжыглар ажылдар субъектилерге удавас шапкынчыыр ужурлуг.

Спорттун олимпийжи хевирлеринден хостуг хүреш амгы үеде республикада элээн сайзыраан. Ол амгы үеде спорттун кол хевир болур. Ынчангаш Д.Медведевтин даалгазын күүседип, хостуг хүрешти республикага улам непередири-биле база хостуг хүрешке салым-чаяанныг оолдар, уругларның белеткелин делегей деңнелинче көдүрери-биле Кызылга хостуг хүрештин республика чергелиг тускай школаларын дарый ажыдары чугула апарган. Оларга олимпийжи тыва мөгелер: Чечен-оол Монгуш биле Лориса Ооржактын аттарын тустуунда тывыскаш, уруглар, оолдар белеткелин оларга бүзүредип хүлээндирер. Келир үеде эки көргүзүлгелерни чедип ал болур шыырак оолдар болгаш уруглар күрүнө хандырылганын турар ужурлуг. Чүгле ынчан олимпийжи бедик түңнелдер, чайынналчак чедишкиннер чедип алдынар.

Удавас, апрель айның 8-10 хүннеринде, хостуг хүрешке студентилер аразына Сибирьнин бирги чери дээш бир дугаар маргылдаа Кызылга болуп эртер. Ону ТывКУ-нун ректорунун шаңналы дээш эрттирери көрдүнгөн. С.О.Ондар бо солун бирги маргылдааны ыяп-ла Кызылга эртер кылдыр дугуржуп алганы мактанчыг.

Студентилер аразына бо маргылдаа сибирьжи студентилер ортузунга хостуг хүрешти улам сайзырадырындан аңгыда, ону улам бедик деңнелче көдүреринге идиг болур. Маргылдааның тиелекчилеринден хостуг хүрешке Сибирьнин студент чыынды командазын хевирлеп тургузар болгаш оларга Россияның бирги чери дээш эртер маргылдаага күжүн шенээр эргени бээр.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ, хостуг хүрештин хоочуну.

ЭКОНОМИКАНЫ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИ САЛДАРЛЫГ

(Төңчүзү. Эгези 1-ги арында)

Эрткен чылдың дургузунда эргеле ажыл-чорудулгазында кол черни республиканың электри болгаш чылыг хандыгазының, чуртталга-коммунал ажыл-ахчы-дуза чедирилгезинин рыногу ээлээ адырга электри энергиязын садып-сатуу удуртукчу, хандырыкчы компанияларга база ол ышкаш ол талазы-биле төлээлтирер болгаш бодунун эртертир ажылдап турар эрге-хоойлу органында албан-дужаалдыг кижилерни административтиг харыскалгага онаар талы биле багай эвес көргүзүлгелерни чедип ал деп болур.

Ольга Долгихтин чугаалап турары-биле, 2010 чылда эргелелге кирген бириншикнинерниң хөй кезии өртөктөр турарының чурумун хажытканынга, хөмүр-өртөөн чылдагаан чокка өстүргенинге, оо-сава хөлезилелин өртөөн улгаттырганын хөй квартиралыг бажыңнар хандырылызының база орнукушудулга езулалында дуза чедирилгезинин рыногунда чижилге кызагдаан байдалдарга хамааржып турар.

Оон-биле чергелештир эргелелдин удуртукчу күрүнө чагыгларын күүседире-дуглажышкыннар чорудар чурумуну рольдаар адыр талазы-биле ажыл-чорудулга чогулгалыг күүсеттинмейн турарын айтып хомудалдар хөйү-биле киргенин болгаш 2009 чылга деңнээрге, оларның санын көвүдээнин демдегледип турар. Ыланг эмнелге дериг-херекселдерин болгаш эмнер хандырылганынга хамаарышкан билдиринишкыннер хөйү-биле кирген.

Конференцияның түңнелинде эргелел удуртукчузу монополияга удур хоойлугу дулганы сагып, ол дээрге-ле рыноктун эргелиг киржикчизи болуп, чижилгелер сеткилди-биле чорудуп турар сайгарлык республиканың экономиктиг хөгжүлдээти үлүүн киригени ол деп сагындырган.

Аяна БИЧЕ-

Март 24 – Бүгү-делегейде туберкулезка удур демисел хүнү

ИДЕГЕЛДИҢ АК РОМАШКАЗЫ

Туберкулез аарыы – чүс-чүс чылдар бурунгаар-ла туруп келген халдавырлык, кара сагыштыг аарыг. Кижилер шак бо аарыгдан камгаланыр аргаларны шагдан тура билеп келген. Туберкулезтан камгаланырының бир дээштиг аргазы – аарыг кижилерни деткири дээрзин кижилер чоорту билип эгелзэн, чүге дизе аарыг шаанда колдуу амыдыралы чединмес чон ортузунга нептереп, тарап турган. А ол кижилер бодунуң ээлчээнде аарыгны өске хөй-хөй кижилерге чыпшырып турулаан. Ынчангаш хөй үе, акша-хөреңги негетинер туберкулез аарыы-биле демиселге ниитилелдин талазындан идепкейлиг киржилге негетинип турар апарганын амыдырал көргүзе берген. Шак бо айтырыгның бир онзагай шиитпирин россияжи ниитилел билеп тыпкан.

908 чылдан эгелеп Россияга туберкулезка удур шимчээшкен эгелзэн. Ук ээлчинин кол сүлдө-демдээ кылдыр үнүг ромашка чечээ шилип алдынган. Чөкөк кадык, арыг, хостуг тынып чоруур илередип турар. Россияда ол хүнү дугаар 1910 чылдың апрель 20-де эгелзэн.

Хүнде чаңчыл езугаар кылымал акшкарларны чонга садар болгаш оон акша-хөреңги-биле аарыг кижилерге, аш-чем аймаан садып тургулаан. Имчээшкнине ол үеде бай-хөреңгитен бер дыка идепкейлиг киржил, хөй-хөй хөреңгини эмнелгелерге сөннээр. 1914 чылда Ялтага Николай II хаан ишти, дөрт кызы, оглу дыштанып үезинде ук аарыг-биле демисел дээш аш-беле дузалашкан. Оон аңгыда а концерттерин, шиелерни көргүзүп, аяларны база ойнадып эгелзэн.

Шак бо хевирлиг чондан кирген дуза-акша-биле эмнелгелер, санаторийлер аарыг кижилерни тускайлап чуртта-ишти чуртталга бажыңнарын тудуп. Москвадан 6 км ыракта "Белая гора" санаторий шак мындыг арга-биле дугаар туттунган санаторий болур. Хүннерде туберкулез дугайында, беседаларны өөредилге черлеринге, фабрикаларга, вокзалдарга, а номчуп турган. Ол үеде аарыг-единишкнине демиселди чорудар а-таң аймаа чок турганындан аараан колдуунда үе эмнеттинмес турган. Туберкулезтан аарааш чок болган сураглыг аялалар Достоевский, Чехов, Горький, Шопен оларның кор-аарыгга алыспайн, чонунга, чуртунга кайгамчык чогаалдарын туберку-лез аарыгынга удур демисел хүнү март 24-түн хүнүн немец эртемден Кохтун туберкулез тывылдырар арга-ишчилеп ажиткан хүнүн – Бүгү-делегейде аарыг кижилерни камгалал организациязы Ынчангаш россияжи "Ак ромашка" шак чылдың-на бо хүн-биле ааштыр демдеглеттинер апарган. Чылдарда бистинг Тывавыста база ээлшин өөскүп эгелзэни өөрүнчүг. Ылын Тыва Республиканың Кадык чарыг болгаш социал хөгжүлдө яамызы 15-тен май 15-ке чедир ийи ай "Ак ромашка туберкулезка" ачы-буян чедирелгезинин акция-аан. Туберкулез аарыг бичии уруг-туг кижилерге эмненир үезин шын, чарырынга дузалап болгу дег-и: номнар, ойнаарактар, спортчу рекселдер дээш, өске-даа ажыктыг и белек кылдыр сөннөп, аарыг-ге буян чедиреринин эки аргазы-ган.

Шак бо аарыг 90 чылдардан эгелеп терзэн. Амгы үеде туберкулезтан улуг-бичии назылыгларның саны өлүп хорал турарының көргүзүг-е бистинг республикавыс Россияда арга черде турар дээр болза, чазыг

арганы ажыглап турар: бирээде, 15 хардан өрү назылыг улустун хөрзэн тырттырар флюоро-шинчилде, ийде, 1 хардан өрү назылыг бичии болгаш школа назылыг чаштарның манту тарылгазы база үште, дүкпү-чарааны шинчилеп турган аарыгның бар-чогун тодарадыр Циль-Нильсен аргазы. Аарыгны эртежик чадазында тодарадып алыры туберкулезту үзе эмнеп кааптарының арга-шинзэн улгаттырып турар. Ынчангаш фтизиатр эмчилер бо үш арга-биле чонну шинчилерин чыл санында калбаа-биле кожуун, хоорай-суурлар бүрүзүгө, тускай дериг-херекселдиг машиналар-биле чедип барып, тырттырып, шинчил турар.

Туберкулез чүгле өкпеже звес, каракче, сөөктерже, чүстерже, оорга сөөгүнче, эр, хөрзөжөн органнарже халдап, аартып болур. Бир звес чаа эгелеп турар аарыгны шын тодарадып, доп-дораан эмнептер болза, оон экирип, сегий бээри чугаажок. Ындыг болзажок туберкулез аарыгын үр эмнээр деп чүвени утпас болза эки. Өкпе тынар орган-дыр, ында човууртадып аарты бээр нерв, улуг дамырлар чок. Ынчангаш үттелип үрел-ген өкпени эттиндир эмнээрде, эвээш-ле ди-зе, 4-6 ай дургузунда шыңгыы чурумнуг эм-нээшкнине негеттинер. Бир звес чалгаарап, эмнээшкнине ара үзүп, эмнелгеден дезер болза, ук аарыг улам ханылап, хоочурай бе-рип болур. Ынчангаш аарыгга эмнер күш четпестеп, аарыг кижинин амы-тыны кес кырынга келир.

Туберкулезту үзе эмнедип алыры – маа-дырлык чорук-тур. Шын эмнедип тургаш экирий берген кижилер кончуг ээ-харысалгалыг кижилер болур. Чүге дизе, ажык хевирден аараан чаңгыс аарыг киж-чыл дургузунда 30-50 кижиге аарыгын чыпшырып каап болур. А ажык звес хевирин туберкулезу эге дээрзинде аарыг кижинин бодунга хала чок, орта билдинмес-даа болза, каш чыл болгаш аарыг ханылай берген байдалыга илереп кээп болур: стресс, өске хоочу аарыглар аңаа салдарны чедирер. Ынчангаш аарыг кижиге эки эмнедип, кады чурттап турар улузу-биле чылда 2 катап флюорографияны эртип, күзүн, чазын камгалал эмнерни ижери албан.

Аарыгын үзе эмнепкеш, бистинг аравыста өөрүшкү-маңайлыг чурттап чоруур киж-илер кайы хөй. Аарыг быжыг кадыкшылдыг, дадыккан кижилерге дыынмайн барып бо-лур, а сула кадыкшылдыг кижилерге "Кохтун палочказы" белени-биле орукту тып болур. Ынчангаш кадык-чаагай амыдырал дээш бичиизинден тура спорттун аңгы-аңгы хевир-лери-биле өнүктөжип, сула шимчээшкн-нерни кылып, чылыг үеде хемнер, хөлдере эштип, кадыкшылды быжыглап, арыг агаарга селгүүстеп, каттап-чимистеп, тоо-руктап, арга-арыгже үнүп турарын сүме-лээр-дир мен. Чүгле эмчи күжү-биле тубер-кулезту чавырылдырары болдунмас. Бо демиселге эмчилер, удуртур-баштаар чер-лер, албан-организациялар, хөй-ниити бол-гаш кижиге бүрүзү идепкейлиг киржир болза, ынчан ам тилеп ап болур бис. Ынчангаш өске чурттар, регионнарда ышкаш ол аарыгны чок кылыр арга бисте бар бол-ганда, өг-бүлө, кудумчу, суур, кожууннарга туберкулезка удур шимчээшкнине калбар-тыры күзөңчиг. Арагалаашкын, таакпылааш-кын, чалгаа чоруктан, хир-чамдан адыр-лырын үе негеп келген. Төрзөн, байлак Тывавыстың кадык-шыырак, чараш, чоргаар ээлери болуп көрээлинер, чонум.

Валентина КУЖУГЕТ,

КАНЧААР ЭМНЕНЗЕ ЭКИЛ?

Туберкулез аарыгын эмненип эгелзэн болзунарза...

Туберкулез азы өкпе аарыг дээрже туберкулезтуң микобактериязының азы бир дугаар ажиткан эртемденнин ады-биле, Кохтун палочказының тывылдырары хал-давырлык аарыг болур. Туберкулез кол-дуунда өкпеже халдаар, ынчалза-даа өске-даа органнарга тыптып, сайзырап болур. Туберкулез аарыг кижиге аарыгның микобак-терияларын үндүр тарадып, долгандыр турар улуска халдадып болур айыылдыг.

Туберкулезтан үзе эмненир дизе, дараазында чүүлдерни шыңгыы сагыры чугула:

✓ Фтизиатр эмчинин хайгааралы-биле эмнээшкнине курузун долзуу-биле эртер. *Туберкулез эмнээри хөй үени негээр – 6 азы оон хөй ай дургузунда уламчылаар;*

✓ Эмчинин бижип бергени туберку-лезка удур эм-таң аймаан ижип тура, эм-нээшкнине үзүктелдишкнине болдурбас;

✓ Эмчинин бижип бергени шинчилел-дерин шуптузун эртер – оларның түннел-деринден эмнээшкнине чедимчелин ха-мааржыр.

Туберкулезка удур эмнерни чүгле эм-нелге ажылдакчызының дорт хайгаара-лында адаа-биле ижер уjurлуг силер.

Туберкулезтуң эмнээшкнине 2 үе-чададан тургузунар:

1. Эмнээшкнине күштүг үе-чадазы кол-дуунда туберкулезка удур диспансерин чы-дар салбырынга эртер. Аарыгның хевиринин аайы-биле эмнээшкнине эгезинде 4 азы 5 туберкулезка удур эмнерни бижип бээр. Оларны эмчинин айтып бергени хемчээлге болгаш доктааттыг чурум езугаар ижер. *Эмнээшкнине күштүг үе-чадазы 2-ден 4 ай чедер болгаш оон үргүлчүлдеди чедип алдынган түннелдерден хамааржыр.*

2. Эмнээшкнине деткимче (амбула-торлуг) үе-чадазы 4-5 ай ишти үргүлчү-лээр болгаш силернин чогунарда эмнел-геге азы туберкулезка удур диспансерге чоруттунар. Бо үе-чадада фтизиатр эмчнер өскээр сүмелес-ле болза, туберкулезка удур 2-3 эмни ижерге чедер болур.

Бир звес силер туберкулезтуң микобак-терияларын ылгал үндүрүп турар болзунар-за, ол дугайында силерге эмчи дыңнадыр уjurлуг, долгандыр турар улуска (оларның аразында боттарыңарның уруг-дарыңарга, дөргүл-төрелдеринерге болгаш эш-өөрү-нерге) аарыгны чыпшырып каап болур силер деп чүвени утпас болзунарза эки. Ону бол-дурбазы-биле дараазында нарын звес дурумнерни сагыры:

✓ Чугаалажып турар кижинерден өс-кээр хая көрнүп алгаш, чөдүрүп азы азырып турар үенерде аксыңарны думчук аржылы-биле дуглап алыңар;

✓ Ылгалып үнүп турар суук чарааны тускай контейнерге чыып алыңар. Ол со-рулгага силерге эптиг, аксы таптыг дуглап турар бичии банканы ажыглап болур силер;

✓ Эмнелгеден дашкаар турар үелерде чүгле боттарыңарның тускай аяк-саванар, аржылыңар болгаш орун херекселдерин ажыглаңар;

✓ Болдунар болза, камгалал медицина масказын ажыглаңар. Ындыг масканы ажыглаарын фтизиатр эмчинерден чөп-шээрэйдип алыңар;

✓ Чурттап турар черинерни удаа-дараа агаарладып ап туруңар.

Силерге эмнээшкнине тодаргай чуру-мун доктаадып бээр. Ынчангаш эмнээшкнине шын чорудары-биле чогуур доктааттыг

хуусааларда ылгалып үнген чарааны шин-чилгеже дужаар уjurлуг силер.

Ол хуусаалар колдуунда мындыг болур:

✓ Эмнээшкнине эгелээр бетинде ыл-галып үнген чарааның 3 хевирин дужаар,

✓ Эмнээшкнине 2-3 айы эрткен соон-да ылгалып үнген чарааның 2 хевирин ду-жаар,

✓ Эмнээшкнине 5 айы эрткен соонда ылгалып үнген чарааның 2 хевирин дужаар,

✓ Эмнээшкнине соонда азы 6-8 ай эрткенде ылгалып үнген чарааның 2 хевирин дужаар.

Туберкулезка удур эм-таң аймаа ижип турар үеде чамдык таварылгаларда эмнер-нин доора салдары база илереп кээп болур. Кандыг-даа доора салдар илереп келген болза, эмнээшкнине үезинде байдал баксырай берген таварылгада ол дугайында дораан-на силернин эмнээшкнине хайгаарап турар эмнелге ажылдакчызынга дыңнадыр уjurлуг силер.

Туберкулез аарыг улустун кол-кол будулуужуңнары

✓ Эмнээшкнине эгелзэн соон дарый аарыг кижинин байдалы дургени-биле экижий бээр, аарыг кижиге бодун кадык апарган деп санап эгелээр болгаш оон ыңай эмнер ишкен херээ чок деп бодай бээр.

Сактып алыңар! Бодунуң туразы-биле эмнээшкнине соксадыры азы үзүктелдирери туберкулез тывылдырар бактерияларның эмнерге шыдамык чоруун улам күштел-дирер. Эмнээшкнине үзүп кааптар болза азы шын звес эмненир болза, аарыг оон-даа ар-тык аар хевиринге катап эглип келир бол-гаш ону үзе эмнээр дыка берге, харын-даа чамдык таварылгаларда шуут бол-дунмас апаар.

✓ Өске хоорайже улуг эмнелгеже азы институтче эмненип чорутуп болур, аңаа силерни 1-2 ай дургузунда эмнеп кааптар.

Сактып алыңар! Бүгү делегейде тубер-кулезтуң эмнээшкнине ол-ла туберкулезка удур эм-таң аймаа-биле чорудуп турар бол-гаш туберкулезтан аарыг кижини эмнээр-нин хуусаалары эмнелге черинин арга-шинзэден хамаарышпас болур.

✓ Туберкулезту чоннун аргалары-биле эмнеп кааптып болур.

Сактып алыңар! Чаңгыс-даа чоннун аргазы туберкулезтуң тывылдырыкчыларын өлүрүп шыдапас. Туберкулезту чүгле ук аарыгга удур эмнер-биле узуткап болур, өске күштүг аргалар чок.

✓ Ам үр үеде эмненир харык чок-тур, оон кадында аарыг дугайында өске улус-ка билдириксеевин тур мен. Таблетка-лардан садып алгаш бодум эмненип тур-гаш, оон соонда өске хоорайда эмнелгеге барып эмнедип ап болур мен.

Сактып алыңар! Фтизиатр эмчинин хайгааралы-биле чогуур үезинде болгаш шын чоруттунган эмнээшкнине чокта аарыг улам хөгжүп сайзыраар. Шын эмнээшкнине орай эгелзэн тудум, үзе эмнениринин аргалары эвээжеп турар.

Аарыг кижиге сүмелер

✓ Эмнеп турар эмчинернин бүгү сүмелерин хажык чокка күүседирер.

✓ Бижип берген эмнернин шуптузун чогуур үезинде ижип, эмнээшкнине үзүк-телдирбээр. Үзе эмнедиринин чажыды чүгле ында.

✓ Бир звес кандыг-бир чылдагаан ужун эмнээшкнине үзүктелдирипкен болзунарза, ол-ла дораан эмчиге чедиңер.

Хүндүлүг номчукчу!

Бүгү-делегейде онза айыылдыг ниитилел аарыг деп санаттынар Туберкулез аарыг-биле демиселдин хүнүн демдегледип эрттиреринин эң-не эки аргазы – бүгү делегейде хөй янзы язы-сөөк чоннар-биле деңге флюорографияны эртип алыры дээрзин билип алыңар. Март 24-31 хүннеринде кожуун эмнелгелеринге, поликлиникаларга, тубдиспансерге "ажык эжик" хүннери чарлаттыг. Бо хүннерде эмнелгеге келгеш, кадыңарны шинчидип азы эмчинин сүмезин ап болур силер. Оон аңгыда март 23-24 хүннериде Кызылда Арат шөлүгө көжер флюорограф чонну халаска хүлээп ажылдаар. Кирип моорлаңар!

Арынны Надежда САТ белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээринде Ыаап-ла медицина камгаладылганын системасында медицина ачы-дузанын тарифтер тургузарының талазы-биле комиссияның составына өскерилгелер кириеринин дугайында

2009 чылдың декабрь 30 № 669 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 29-та "Тыва Республиканың девискээринде Ыаап-ла медицина камгаладылганын системасында медицина ачы-дузанын тарифтер тургузарының талазы-биле комиссияның составын бадылаарының дугайында" №630 доктаалы-биле бадылаан комиссияның составына дараазында

өскерилгелерни кириер:

1) Комиссияның составына "КапиталЪ Медицинское страхование" ХАН-ның Кызыл хоорайда салбырының күүсекчи директору А.Д.Монгушту кириер (чөпшээрешкени-биле).

2) Комиссияның составында Л.О. Бавуу-Сюрюнну үндүрер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчысы С. ТЕН.

Күрүне ачы-дузанын административтиг регламентилерин болгаш күрүне ажил-чорудулганын күүседиринин административтиг регламентилерин бадылаарының болгаш ажилдап кылырының Чурумунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың октябрь 28 № 449 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың август 23-те № 1000 доктаалы-биле бадылаан административтиг регламентилерни бадылаарының болгаш ажилдап кылырының Чурумунун адында "күрүне ачы-дузанын регламентилери" деп сөстөрни "кү-

рүне ачы-дузаларын чедиреринин регламентизи" сөстөр-биле солуп, өскерилгени кириер.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчысы Ш.ИРГИТ.

Назылап кырааны болгаш инвалид болганы дээш күш-ажыл пенсиязын ап турар ажилдавайн турар пенсионерлерге 2010 чылда адрестиг социал дуза чедиреринин Чурумунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың ноябрь 26 № 522 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың июль 1-де № 284 доктаалы-биле бадылаан назылап кырааны болгаш инвалид болганы дээш күш-ажыл пенсиязын ап турар ажилдавайн турар пенсионерлерге 2010 чылда адрестиг социал дуза чедиреринин Чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2.2 пунктуну күжүн чидирген деп санаар;

2) 4.2 пунктуну үшкү абзазын күжүн чидирген деп санаар;

3) 4.3 пунктуну дөрткү абзазын күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың декабрь 28-те №1201 доктаалының 1 пунктузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың декабрь 15 № 566 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың декабрь 28-те "Күш-ажылдың хоочуннарынга, тылдың ажил-ишчилеринге, политиктиг репрессиялардан агарткан, пенсионерлер азы инвалид бооп турарларга ай санының акша төлөвирлеринин хемчээлинин болгаш бээринин чурумунун дугайында" № 1201 доктаалының 1 пунктузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1.1 иштиги пунктта "678,0" деп саннарны "722,0" деп саннар-биле солуп;

1.2 иштиги пунктта "705,0" деп саннарны "751,0" деп саннар-биле солуп;

1.3 иштиги пунктта "769,0" деп саннарны "819,0" деп саннар-биле солуп;

1.4 иштиги пунктта "694,0" деп саннарны "739,0" деп саннар-биле солуп;

1.5 иштиги пунктта "321,0" деп саннарны "342,0" деп саннар-биле солуп;

1.7 иштиги пунктта "420,0" деп саннарны "447,0" деп саннар-биле солуп.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

3. Бо доктаал 2011 чылдың январь 1-ден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Өөредилге; эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының дугайында" Дүрүмнүн 6.9.9 пунктуларынга өскерилгелер кириеринин дугайында

2010 чылдың декабрь 2 № 537 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 10-да "Өөредилге дугайында" хоойлузунун 29 чүүлүнүн 1 пунктузунун иштиги 16 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 14-те № 593 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының дугайында Дүрүмнүн 6.9.9 пунктузунга дараазында редакция-биле өскерилгени кириер:

"6.9.9. Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринин болгаш муниципалдыг өөредилге албан черлеринин педагогика ажилдакчыларының аттестациязын чорудар болгаш мергежилин бедидип, эде белеткелин организастаар;"

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчысы Ш.ИРГИТ.

2011-2012 чылдарда "Тываның уруглары" республиканың тускай сорулгалыг программаны бадылаарының дугайында

2010 чылдың ноябрь 19 № 516 Кызыл хоорай

Республикада уругларның байдалын болгаш оларның комплекстиг хөгжүлдэин экижидер, ие байдалының айыл чок чоруун

хандыра болгаш уругларның кадыын камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2011-2012 чылдарда "Тываның уруглары" республиканың тускай сорулгалыг программаны (моон соңгаар - Программа) киригени-биле бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы 2011-2012 чылдарда Тыва Республиканың республика бюджетинин төлөвилелдерин тургузарда, Программага Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизи-биле акшаландырып турар республиканың тускай сорулгалыг программала-

рының даңзызынче чылдың-на оон тандырылганын акшаландырышкы үндүрүп берип турар хемчээлин тодары-биле кириер.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези д. контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчысы А.П. Дам Хуурака дагыыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың ноябрь 19-
№ 516 доктаалы-биле бадылаан

2011-2012 чылдарда "Тываның уруглары"

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТУСКАЙ СОРУЛГАЛЫГ ПРОГРАММАЗЫ

2011-2012 чылдарда "Тываның уруглары" республиканың тускай сорулгалыг программаның ПАСПОРТУ

Программаның ады -

2011-2012 чылдарда "Тываның уруглары" республиканың тускай сорулгалыг программасы

Программаны ажилдап кылыр дугайында шийтпир хүлээп алыр хүн -

Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың июль 7-де "2011-2012 чылдарда республиканың тускай сорулгалыг программаларының төлөвилелдерин ажилдап кылыр дугайында" № 169-р дужаалы

Программаның күрүне чагыкчызы - Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы

Программаның кол күүседикчилери - Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы

Программаның сорулгазы болгаш шийтпирлээр айтырылганы -

Программаның сорулгазы амыдыралдың берге байдалында турар уругларның амыдырал-чуртталгазын болгаш комплекстиг хөгжүлдэинге чогулчалыг байдалды тургузары болуп турар;

ийтпирлээр айтырылганы:

ие байдалының айыл чок чоруун болгаш уругларның кадык төрүттүнерин хандыраары, уругларның болгаш элээдилеринин кадыкшылын камгалаары, оон санында репродуктивтиг кадыкшыл;

социал байдалы чединмес уругларлыг өг-бүлелеринин профилактиказы, уругларның сонугалдарын болгаш эргелерин камгалаары

Программаның көргүзүлгери болгаш кол дээн сорулгалыг айтыкчылары -

ниити уруглар санында хайгаарал чок уругларның деңгизүүрүн 0,31 хуудан 0,22 хууга чедир азы болза, 327 кижиден 249 кижиге чедир эвээжидери;

назы четпээннеринин тускайжыттыг албан черлеринге социал келдерелдиге алдыг уругларның деңгизүүрүн хайгаарал чок уругларның ниити санынга 97,3 хуудан 100 хууга чедир улгаттыраары;

Тыва Республиканың ниити өг-бүлелер санында чединмес өг-бүлелеринин деңгизүүрүн 0,9 хууга чедир кызыраары;

күрүнениң онза деткимчези негеттинип турар назы четпээннеринин кадыкшыдылга таарыштыраарының деңгизүүрүн амыдыралдың берге байдалында таваржы берген уругларның ниити санында 48,9 хуудан 49,9 хууга чедир азы 35000 кижиден 35300 кижиге чедир улгаттыраары;

иелеринин өлүп хораар деңгизүүрүн 100 муң дириг төрүттүнгеннерге 24,0-ке чедир эвээжидери;

0-тен 4 харга чедир (киир санавышаан) назылыг уругларның өлүп хораар чоруунун деңгизүүрүн 1000 чаа төрүттүнгеннерге 80,5-ке чедир эвээжидери;

1 дугаар бөлүктүн кадыкшыдылга уругларының (шуут кадык уругларның) деңгизүүрүн уругларның ниити санында 25 хууга чедир улгаттыраары;

Программаның боттандырылганын үе-чадалары болгаш хуусаалары -

Программа чаңгыс үе-чада-биле (2011-2012 чылдар) боттандырынар

Программа иштинде программаның даңзызы -

"Уруглар болгаш өг-бүлө", "Кадык

салгал"

Программаның акшаландырышкының үндэзиннери болгаш хемчээли -

Программа талазы-биле акшаландырышкының шупту үндэзиннеринден ич чарыгдалдары 428201,0 муң рубль (2011 чылда - 42366,6 муң рубль, 2012 чылда - 38583,6 муң рубль) тургузуп турар, оон иштинде

федералдыг бюджеттен - 47976,0 муң рубль, оон иштинде 2011 чылда - 23188,0 муң рубль, 2012 чылда - 24788,0 муң рубль (амыдыралдың берге байдалында тавар берген уругларның чайгы дыштанылга

организастаарынче субсидиялар); республика бюджетинден - 38022 муң рубль, оон иштинде 2011 чылда - 197 муң рубль, 2012 чылда - 361046,2 муң рубль

оон иштинде: капитал салыышкынар - 356795,0 рубль (2011 чылда - 8468,6 муң рубль, 2 чылда - 348326,2 муң рубль);

оон-даа өске чарыгдалдар: 23430,0 рубль (2011 чылда - 10710,0 муң рубль, 2 чылда - 12720,0 муң рубль).

Программаның хемчеглеринин акшаландырышкының чылдың-на республика бюджетинин аргазын көрүп тургаш, тургузар.

Программаның боттандырылганын манап турар төнчү түнелдери болгаш социал база бюджет магадылалының көргүзүлгери -

"Уруглар болгаш өг-бүлө" деп Программа иштинде программаның хемчеглеринин күүсеткенинин түнелинде, амыдыралды берге байдалында таварышкан назы четпээннеринин социал келдерелдиге эрте кириеринин санын улгаттыраары көрдүнүп турар

Чединмес өг-бүлелеринин санын эвээжидери, хайгаарал чок уругларның санын эвээжидерин хандыраар байдалды тургузары

амыдыралдың берге байдалында таварышкан назы элээдилеринин болгаш уругларның кадыкшыдылганын таарымчалыг аргаларны тургузары;

"Кадык салгал" деп Программа иштинде программаның хемчеглеринин боттандырылганы иелерге болгаш уругларга шыналыг медицина дузазын экижидер аргалыг, ол ышкаш ие байдалын болгаш чаштар күрүне деткимчезин көргүзери

Программаның күүселдези дээш контролдуң организациының системазы -

ведомстволар аразының дүүштүргезин, демдээн болгаш Программаның боттандырылганы дээш контролду Тыва Республиканың Чазаны боттандыраар

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы Тыва Республиканың Экономика яамызынче Программаның боттандырылганын чогулду чылда магадылалының тодарганы көргүзүлгелерин квартал санында-ла кириер болгаш оон күүселдезинин чорудууну дугайында дыңнадыр.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы болгаш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы чылдың-на Программаның боттандырылганын чорудууну дугайында отчеттарды белеткээр болгаш оларны тургустуну чурум эзугаар Тыва Республиканың Экономика яамызынче кириер

**Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың апрель 7-де
№ 111 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында
2011 чылдың февраль 22 № 132 Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың Чазааның док-
ады болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың апрель 7-де "Чуртталга бажыңна-
нын нормативтиг шөлүнүн республика
андартарынын болгаш күрүнениң чурт-
талга бажыңнарын, муниципалдыг болгаш
чуртталга фондурларында чурттал турар
мааталарга чуртталга бажыңнын болгаш
коммунал ачы-дуза төлөвирин чорудар
сидиялар санаары-биле чуртталга-ком-
нал ачы-дузаның өртээниң дугайында"
111 доктаалының № 2 болгаш № 3 калсы-
галарына чаа редакция-биле (коштун-

ган), өскерилгелерни кириер.

2. Чуртталга бажыңнарын болгаш
коммунал ачы-дузаның төлээринин чурттал-
га субсидияларын санаарының контролон
Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш
социал хөгжүлдө яамызынга дагзыр.

3. Бо доктаал оң хүлээп алган хүнүнден
эгелээш, күштүг болур болгаш, 2011 чылдың
январь 1-ден эгелеп, эрге-хоойлу айтырыг-
ларына хамааржыр.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы
Ш.ИРГИТ.**

**2011-2012 чылдарда "Тыва Республикада биче болгаш орту-
мак айгарлыкчы чорукту сайзырадыры болгаш күрүне деткимчези"
республиканың тускай сорулгалыг программаже өскерилгелер
кириеринин дугайында**

2011 чылдың февраль 22 № 133 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док-
ады болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2010
чылдың июль 3-те № 291 доктаалы-биле ба-
заан 2011-2012 чылдарда "Тыва Рес-
публикада биче болгаш ортумак сайгар-
чы чорукту сайзырадыры болгаш күрүне
деткимчези" республиканың тускай сорул-

галыг программазының № 1, 2 калсырыл-
газына чаа редакция-биле (коштунган)
өскерилгелерни кириер.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы
Ш.ИРГИТ.**

**Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың сентябрь 15-те
№ 468 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында**

2011 чылдың март 2 № 146 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док-
ады болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2009
чылдың сентябрь 15-те "Тайга" бойдус пары-
н тургустунганының дугайында" № 468
таалында дараазында өскерилгелерни
кириер.

2. Чуртумда:

а) 5.2.1 пунктунун бирги абзазын
таалында редакция-биле кириер:

5.2.1. Онза камгалал зоназы 6290,8
гектар эгелеп турар (парктын ниити
аы 27 хуузу).";

б) 5.2.3 пунктунун бирги абзазын

дараазында редакция-биле кириер:

"5.2.3. Ажыл-агыйжы зоназы 855 гектар
шөлүд эгелеп турар (парктын ниити шөлүнүн
3,6 хуузу).";

2) "Тайга" бойдус парының республика
ужур-уткалыг онза камгалалдыг бойдус
девискээринин кызыгаарын көргүскенин
(1:100000 масштабтыг топографтыг картада)
коштунганына дүүштүр чаа редакция-биле
кириер.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы
Ш.ИРГИТ.**

**Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглар девискээринге
хемчеглерни кызыгаарларының (карантинниң) дугайында**

2011 чылдың март 3 № 157 Кызыл хоорай

Чурттакчы чоннун санитарлыг-
эпидемиолотуг чаагай чоруунун дугайында"
ралдыг хоойлунун 31 чүүлүгө дүүштүр
Республика талазы-биле күрүнениң кол
тарэмчизинин 2011 чылдың февраль 28-
539/01 шийтиринге үндезилээн күштүг
ираторлуг вирустуг инфекциялар
аш грип аарыының эпидемиолотуг
үүшкүнү-биле хемчеглерни кызыгаар-
ын (карантинни) чорудар дугайында
Республиканың Чазааның доктаадыры
а:

Тыва Республиканың Чазааның 2011
чылдың февраль 22-де № 136 доктаалы-биле
ндырган Таңды, Кызыл, Бай-Тайга, Тес-
Би-Хем кожууннарының болгаш
л хоорайның девискээрлеринге өөре-
албан черлеринге өөредилге чорудуун
аткаш, хемчеглерни кызыгаарлаарын
тинни) 2011 чылдың март 13-ке чедир
ир.

Улуг-Хем, Эрзин, Чеди-Хөл, Сүт-Хөл,
өл кожууннарының девискээрлеринге
дилге албан черлеринге өөредилге
дуун соксаткаш, хемчеглерни кызы-
аарын (карантинни) 2011 чылдың март

1-ден эгелеп, март 10-га чедир чорудар.

3. Мөңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Барыын-
Хемчик кожууннарының девискээрлеринге
күштүг респираторлуг вирустуг инфекциялар
болгаш грип аарыының эпидемиолотуг
байдалының доктааганы-биле хемчеглерни
кызыгаарлаарын (карантинни) 2011 чылдың
март 1-ден эгелеп соксадыр.

4. Хемчеглерни кызыгаарлаар (каран-
тинниң), профилактика, эпидемияга удур
болгаш диагностуг эмнээр хемчеглерни
чорударын организастаар талазы-биле
хемчеглерниң коштунган планын бадылаар.

5. Юридиктиг кижилер болгаш хуу
сайгарлыкчылар күштүг респираторлуг
вирустуг инфекциялар болгаш грип
аарыының өөскүүрүн болдурбазы-биле
санитар-эпидемиолотуг профилактика
хемчеглерин кандыг хевир-биле чоруда-
рындан хамаарышпайн организастаар
болгаш ажилдап кылыр.

6. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы
Ш.ИРГИТ.**

**Тыва Республиканың культура салгалының объектилерин
(төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар
талазы-биле албанның дугайында дүрүмге өскерилгелер
кириеринин дугайында**

2011 чылдың февраль 22 № 131 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док-
ады болза:

Тыва Республиканың культура салга-
лының объектилерин (төөгүнүн болгаш куль-
тураскаалдарын) камгалаар талазы-
биле албанның дугайында Тыва Респу-
бликаның 2008 чылдың апрель 24-те
1) доктаалы-биле бадылааны дүрүмүнге
таалында өскерилгелерни кириер:

2) пунктта "Тыва Республиканың куль-
тураскаалдыг туризм яамызы" деп сөстөрни
Тыва Республиканың Чазаа" деп сөстөр-
солуур;

"II. Албанның бүрүн эргелери
5. Көрдүнген ажил-чорудулгазының
талазы-биле дараазында бүрүн эргелерни
албан боттандырыр:

1) культура салгалының объектилерин
камгалаарының, ажыглаарының, непереди-
ринин болгаш күрүне камгалалының талазы-
биле хажыдышышкынарны болдурбас, олар-
ны илередир, соксадыр болгаш уруктарын
чайладыр сорулга-биле культура салгалының
объектилерин камгалаарының, ажыглаары-
ның, непередиринин болгаш күрүне камга-
лалының талазы-биле контролду болгаш

болуп турар культура салгалының объекти-
лерин, а ол ышкаш регион ужур-дузалыг куль-
тура салгалының объектилеринин күрүне
камгалалының талазы-биле камгалаар,
ажыглаар болгаш непередир;

3) Россия Федерациязының улустарының
культура салгалының объектилеринин (төө-
гүнүн болгаш культураның тураскаалда-
рының) чаңгыс аай күрүне даңзызын күрүне
эрге-чагырганының федералдыг органнары-
биле кады хевирлеп тургузарын болгаш төө-
гү-культура талазы-биле үнелиг болуп турар
объектилеринин күрүне учедун хандыраы;

4) Тыва Республиканың күрүне өнчүзү бо-
луп турар культура салгалының объектиле-
рин камгалаар, ажыглаар болгаш непереди-
р талазы-биле хемчеглерни боттанды-
раы;

5) регион ужур-дузалыг объектилеринин
төөгү-культура ужур-дузаның категория-
зын өскертиринин дугайында саналдарның
белеткелин хандыраы;

6) регион ужур-дузалыг культура сал-
галының объектилерин азы тус чер (муни-
ципалдыг) ужур-дузалыг культура салгалы-
ның объектилерин даңзыже кириеринин
дугайында (оон уштурунун дугайында) Тыва
Республиканың Чазааның саналының
белеткелин хандыраы;

7) регион ужур-дузалыг культура сал-
галының объектизин болгаш культура салга-
лының объектизин күрүне учедундан болгаш
оон бүрүнү-биле эргижиреп үрелгени иле-
рээринин күрүне учедундан уштурунун ду-
гайында Тыва Республиканың Чазааның Дар-
газының саналын белеткээрин хандыраы;

8) төөгүнүн, археологияның, архитектура-
ның, хоорай тудушкунунун, уран чүүлдүн,
эртемниң болгаш техниканың, этнологияның
азы антропологияның, социал культураның
(төөгү-культура талазы-биле үнелиг болуп
турар объектилеринин) санап турары-биле
алырга үнелиг болуп турар болгаш даңзыга
кириеринге сүмелеттинип турар объектиле-
рин илередип тывар болгаш четка алыр
талазы-биле ажилдарны боттандыраы;

9) төөгү-культура экспертизанын эртти-
рерин организастаары болгаш ону эрттире-
рин организастаарының чурумун тодара-
дыры;

10) тураскаалды азы төөгүнүн тудуун бол-
гаш (азы) оларның девискээрин төлөвилээ-
ринин болгаш камгалап арттыраарының тала-
зы-биле ажилдарны доктааттыг чурум
езугаар дугуржуру;

11) культура салгалының регион ужур-
дузалыг объектилеринге информаттыг бжи-
мелдерни болгаш демдектерни салырын
доктааттыг чурум езугаар дугуржуру;

12) культура салгалының регион ужур-
дузалыг объектилеринин ээлеринин болгаш
ажыглакчыларының камгалал хүлээлгелерин
долдурары;

13) культура салгалының регион, тус чер
(муниципалдыг) ужур-дузалыг объектиле-
ринин кызыгаар зоназын ол зоналарның чер-
лерин болгаш тудуг кылыр регламентинин
ажыглаарының чурумун тодартышпаан, тө-
лээлекчи органга бадылаар кылдыр кириери;

14) культура салгалының регион ужур-
дузалыг, даңзыда кирген объектилерин
ажыл-агыйжы эвес ажыглап турар, азы де-
вискээринде археолотуг салгалдын объек-
тизи бар чер участогун ээинден хавыраы-
ның дугайында судче негелде кириери, а ол
ышкаш суд хавыра дугайында шийтирни
хүлээп алыр болза, культура салгалының ре-
гион ужур-дузалыг, даңзыда кирген объек-
тилерин ажил-агыйжы эвес ажыглап турар,
азы девискээринде археолотуг салгалдын
объектизи бар чер участогун садарының азы
ону хөйге чарлап садыглаарын организас-
таарының дугайында саналды күрүнениң азы
муниципалитеттин өнчү-хөреңгизин эргелеп-
башкаар талазы-биле органынче кириери;

15) төөгүлүг черниң девискээрин ажыглап
турарының байдалын, ол девискээрге ажил-
агый чорудулгазын боттандыраарын, культура
салгалының регион болгаш тус чер (муници-
палдыг) ужур-дузалыг объектилеринге ха-
мааржыр төөгүлүг черлерге төлөвилел бол-
гаш тудуг кылырының байдалын болгаш ту-
дуг кылырының чурумун база девискээрни
зоналарга үзеринин схеманын тодарадыры;

16) тудуг кылыр документтерин, а ол
ышкаш черлерни бээринин болгаш оларның
эрге-хоойлу чурумун өскертиринин дугайын-
да күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг
органнарының, Тыва Республиканың күрүне
эрге-чагырга органнарының шийтирлерин
дугуржуру;

17) культура салгалының регион ужур-
дузалыг объектилеринге, культура салгалы-
ның чаа илереттинген объектилеринге хора
чедирип болур чер, тудуг, суггарылга, ажил-
агый болгаш өске-даа ажилдарны соксады-
рының дугайында негелдени кириери, сок-
садырларны уламчылаарына чөп-

шээрелди бээр;

18) Россия Федерациязының улустары-
ның культура салгалының объектилерин
(төөгүнүн болгаш культураның тураскаалда-
рын) камгалаар, ажыглаар болгаш күрүне
камгалалының талазы-биле хоойлужудулга-
да болгаш административтиг чурум хажы-
дышышының дугайында Россия Федера-
циязының хоойлужудулгазында доктаадып
тургускан харысалгага хамаатыларны, ал-
бан-дужаалдыг кижилерни болгаш юридик-
тиг черлерни онаары-биле эргежок чугула
хемчеглерни алыры;

19) культура салгалының федералдыг
ужур-дузалыг, тус чер (муниципалдыг) ужур-
дузалыг объектилерин хуужудуп турда
хоойлужудулгада доктаадып тургускан
камгалал хүлээлгелеринин негелделеринин
дугайында саналдарны кириери.

6. Культура салгалының федералдыг
өнчү болуп турар объектилерин камгалаар,
ажыглаар болгаш непередир, а ол ышкаш
культура салгалының федералдыг ужур-
дузалыг объектилеринин (Россия Федера-
циязының Чазааның даңзызын езугаар
доктаадып тургузар культура салгалының
чамдык объектилеринден аңгыда) күрүне
камгалалының талазы-биле:

1) культура салгалының федералдыг өнчү
болуп турар объектилерин камгалаары,
ажыглаары, непередир болгаш күрүне
камгалалы;

2) федералдыг хоойлужудулгага дүүш-
түр илереттинген объектилеринин күрүне уче-
дун, даңзызын тургузары;

3) тураскаалды азы төөгүнүн тудуун
болгаш (азы) культура салгалының федерал-
дыг ужур-дузалыг болуп турар объектиле-
ринин девискээрлерин төлөвилээрин болгаш
камгалап арттырар талазы-биле ажилдар
кылырын дугуржуру;

4) культура салгалының федералдыг
ужур-дузалыг объектизин камгалаар тала-
зы-биле ажилдарны кылырынга даалгалар
болгаш чөпшээрелдер бээр, культура сал-
галының федералдыг ужур-дузалыг объек-
тизин камгалаар талазы-биле ажилдарны
кылырының төлөвилел документациязын
дугуржуру;

5) күүсекчи эрге-чагырганың культура
салгалын камгалаар талазы-биле хүлээлге-
лерни күүседип турар федералдыг орган-
нары-биле дугуржуп тургаш культура салга-
лының федералдыг ужур-дузалыг объекти-
леринин ээлеринин болгаш ажыглакчылары-
ның камгалал хүлээлгелерин долдурары;

6) культура салгалының федералдыг
ужур-дузалыг объектилеринин камгалал зо-
наларының кызыгаарын (культура салгалы-
ның объектилерин камгалаар федералдыг
органнар-биле дугуржуп тургаш), ол зона-
ларның кызыгаарына чер ажыгалының
болгаш тудуг кылырының регламентини
ниң чурумун тодартышпаан, бадылаар
кылдыр кириери;

7) күрүнениң төөгү-культура экспертиза-
зын эрттиреринге күрүнениң федералдыг
органының бүрүн эргелерин ажыглаары
эргежок чугула кезээден аңгыда төөгү-
культура экспертизанын эрттирери;

8) культура салгалының объектилерин
тударын болгаш ажыглаарын федералдыг
хоойлужудулгага дүүштүр чорударын
хандырып турар хемчеглерни көргөн тудуг
кылырының регламентинин ажилдап
кылырынга контроль;

9) культура салгалының объектилеринин
камгалал зоналарының төлөвилелдерин
ажылдап кылыры;

10) чер тудуу кылыр, чер ажилдары бот-
тандыраар, тудуг, суггарылга, ажил-агый
болгаш археология кылыгының объек-
тилерин илередир болгаш өөренир талазы-
биле ажилдардан аңгыда, өске-даа ажил-
дарны кылырынга чөпшээрелдерин феде-
ралдыг хоойлужудулгада доктаадып тургус-
кан таварылгада, бээр;

11) федералдыг хоойлужудулгада көр-
дүнген таварылгаларда чер тудуун кылыры,
чер ажилдарын боттандыраары, тудуг, суг-
гарылга, ажил-агый болгаш өске-даа ажил-
дарны болгаш айыттыг ажилдарның тө-
лөвилелдерин кылыры;

12) культура салгалының объектилерин
камгалаар талазы-биле ажилдарны феде-
ралдыг хоойлужудулгада доктаадып тур-
гускан таварылгаларда бээр;

13) культура салгалының объектизинин
кызыгаарын тудуг кылырының онза башка-
рылгалыг объектизи кылдыр доктаадып
тургузары;

14) культура салгалының объектилеринге
информаттыг бижимелдерни болгаш дем-
дектерни тургузары.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда"
болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

**Тыва Республиканың Чазааның Дар-
газының бирги оралакчызы Ш. ИРГИТ.**

КЫЗЫМАК КҮЗЕЛ-СОРУК — ЭРТЕМ-БИЛИГЖЕ ЧҮТКҮЛ

Кадының байдалының аайы-биле ниити билиг ортумак школазынга өөренир арга-шинээ чок уруглар бажыңнарында эртем-билигн делегейин шынгадып турарлар. Оларны муниципалдыг школаларның башкылары бажыңнарынга барып өөредип турар. Үениң негелдези езугаар амгы үеде өөредилгени Интернет четкизин таварыштыр безин чедип ап болур апарган.

9 харлыг Лхамо Монгуш төрүмелинден кадының байдалы-биле кызыгаарлыг. Ол боду кылаштавас, инвалид коляскада олурар. Бичии Лхамо биче сеткилдиг, омак-хөгүг, хүндүлээчел болгаш чазык. Ооң борбак, кара карактары дыка угааныг көрүштүг апарып, чамдыкта безин улуг кижиниң дег дыка хандыр боданы берген ышкыш сагындырар. Ол чеже-даа дүрген аажы-чаңныг болза, дораан чазыга бээр. Ол кадының байдалының аайы-биле бажыңында өөренип турар. Ооң башкызы Долаана Тас-ооловна Ханмаа. Ол Кызылдың ниити билигн № 4 ортумак школазында ажилдап турар. Долаана Тас-ооловна баштай Кызылдың башкы колледжизиниң эге класстар бажыңының эртемни доозуп алгаш, оон Тываның күрүне университетинче дээди эртем чедип алыры-биле кирип алган турган. Ажылдавышаан, өөренип тургаш, 2010 чылда орус дыл факультетин чедишкениг доозуп алган. Амгы үеде ниити билиг школазында эге класстар бажыңлавышаан, инвалид 3 уругу бажыңнарынга барып өөредип турар. Ам номчукчулары-виска Лхамо болгаш ооң башкызы Д.Т. Ханмаа-биле кылган чугаавысты бараалгаттыыс.

— Долаана Тас-ооловна, ооң мурнунда кадының байдалының аайы-биле ниити билиг школаларында өөренир арга-шинээ чок уруглар-биле ажилдап турган силер бе?

— Чок, бо дээрге бир дугаар өөреникчим-дир. Амгы үеде Лхамодан аңгыда, ийи өөреникчим база бар. Ооң өөредилгеге сонургалдыг дээрзин бир дугаар кичээлистен-не дораан эскерген мен.

— Инвалид уругларны өөредир программа база аңгы-ла боор ыйнаан. Ындыг бе, Долаана Тас-ооловна?

— Ийе, уругларның кадының байдалының аайы-биле тускай программа-биле өөредир. Ниити билиг школаларында бир класс бир өөредилге чылы болур болза, а бо уруглар бир класстың программанын 1,5 чыл дургузунда

өөренир. Тодаргайлаарга, бир классты доозупкаш, дараазында класстың чартык чылын база өөренигеш, оон дараазында класче шилчиң. Бис Лхамо-биле ам ийиги класче шилчээр бис. Эрткен күзүн-не ийиги класче шилчий бээр турган бис, ынчалза-даа программа езугаар болгаш, катаптаашкыннар эртип турдуvus.

— Лхамо бодунуң чергези уруглар-биле угаан-медерел болгаш угаан-сайзырал талазы-биле кайы хире ылгалдыг ирги?

— Ылгалы барык чок деп болур, чүге дизе Лхамонун өөредилгеге сонургалдыг дыка улуг болгаш, угаан-сайзырал талазы-биле дыка эки. Сактып алыры база дыка дүрген, эрткен кичээлдин теманың катаптаашкынын дыка дүрген эртип алгаш, чаа темавысче

кире бээр-дир бис. Лхамо кадык уруглардан безин дудак чок эки өөренир. Школада өөренип турар уругларның аразында безин чаа теманы шынгадып алырда, бергедежи бээр өөреникчилер бар. А Лхамо ындыг эвес, ол дыка дүрген шынгадып алыр.

— Инвалид уругларны өөредирде кандыг бергедежи-киннерге таваржыр боор-дур, Долаана Тас-ооловна?

— Бергедежикинер бар, ийе. Лхамонун кадының байдалы-биле чугаазы тода эвес болгаш, дыл талазы-биле бергедежи, чугаавыс-билишпейн баар-дыр бис. Эске уругларга бодаарга, Лхамо-биле ажылдаарга, чик. Ол чеже-даа күш-шыдал талазы-биле кадык кызыгаарлыг болза, угаан талазы-биле дыка шыырак өөреникчим чүве. Кичээлдерни оюн хевирлиг

кылдыр эрттирерге суг дыка сонургалдыг өөренир боорун эскердим.

— Лхамо кайы эртемге улуг сонургалдыгыл?

— Ол математикага дыка ынак. Санаарынга сонургалдыг улуг

Автордан: чугаавыс төнчүзүнде Долаана Тас-ооловна инвалидларның ада-иезинин талазындан хамаарылгазы болгаш дузазы дыка улуг дээрзин айытты. Бо уругларның ада-иелери дыка харыгалыг деп демдегледі. Ындыг болбастың аргазы чок, чүге дизе канда ада-ие бодунун уруун эртем-билиг болзун деп күзээр болулаңгыя Лхамонун авазы Ульяна Кошкендеевнаның кызымаан бо идепкейин онзалап демдегледі. Амгы үеде инвалид уруглар ыра өөредир программа-биле өөренип эгелзэн болганда, Лхамонун биниңда база дериг-херексели бүрүнү-биле бар. Ам чүгле Интернет чезиниң коштунмааны-биле өөредилгези арай саадап турар болду. Ынчалза-даа Лхамонун технология бажыңы (өөредип турар бажыңы аңгыда) база кээп, кичээлдерни чорудуп турар. Башкызы Лхамонун пьютер-биле ажылдап, аңаа парлап өөредип турар. Удавас бичии Лхамонун таварыштыр база өөредилгезин эгелээр дээрзинге бүзартым.

Валерия КОНГ

Авторнуң тырттырган чуруу.

Д.Т.Ханмаа өөреникчизи Лхамо-биле ээлчеглиг кичээл соонда.

УДУРТУКЧУЛАРДАН НЕГЕЛДЕЛИГ, БӨДҮҮН ИШЧИЛЕРНИ ХҮНДҮЛЭЭР

Семен Кунгаевич Буянды 1931 чылдың март 17-де Эрзин кожуунун Тес сумузунун Тугур-Кара-Суг деп черинге төрүттүнген. Эрзин, Тес-Хем школаларында өөренип чораан, школы эки демдектерлиг дооскан.

Ол күш-ажылчы базымнарын 16 харлыында-ла Тес сумуунда «Париж коммунары» деп МЧАЭ-ниң (мал, чер ажыл-агый эргелели) хову бригадиринден эгелзэн. Школа дооскан, аныяк, сагылга-чурмунуг эрни удаваанда суму даргазының оралакчызынче депшкен. Аңаа ажылдап турда шериг албан-хүлээлге эрттирер үези чедип келген.

Семен Буяндыны Сахалин ортулукче чорудупкан. Эске черге төрзэн Тываның адын сыкпайн, албан-хүлээлгезин тергийн эки күүсеткен, улуг сержант эргелиг чуртунче чанып келген.

Тывыңгыр-сагынгыр, ажылгыр, шеригниң берге амыдыралын көрүп эрткен оол ажыл кайыын муңзаар. Келирге-ле, ону Эрзинниң суд секретарына томуйлаан, оон соонда райкүүскомнун план, культура килдистерин удуртуп турган. Үе бурунгаарлап, амыдыралдың негелделери улгадып орган, эртем-билиг чокта күрүне ажылынга таарышпас, ынчангаш ол 1960 чылда Минусинскиниң совет-партия

С.К.Буянды.

школазынче кирген. Ону тергийн эки демдектерлиг доозуп кээрге, республиканың удуртулгазы ону Улуг-Хем районда «УТКА-ның 25 чылы» совхозтун партком секретарына чоруткан. 1963 чылда ол районнун партия-күрүне контролунун даргазынга ажылдаан.

Семен Кунгаевич партияның

дээди школазын доозарга, оон дээди эртем-билиин, организақы талантызын, ак сеткилдиг үре-түннелдиг ажылын барымдаалааш, СЭКП обкомунун сүмези-биле 1965 чылда партия Улуг-Хем райкомунун бирги секретарына сонгаан. Ол ажылга С.К.Буянды районнун бүгү ажыл-агый адырларына ханылап кирип, салган сорулгалар күүселдизин чедип алыр дээш күш-ажылдың кижилерин билдилии-биле удуртуп турган. Оон түңнелинде Улуг-Хем район республикага чарлаттыг социалисттиг чарыштарга тиелекчилерниң одуруунга доктаамал кирип келген.

Чон-биле ажылдаарының улуг дуржулгазын ол ынчан мөөңөп алган. Удуртукчу кадрларга негелделиг, бөдүүн ишчилерни дыңнаар, хүндүлээр, оларның санал-оналынга хумагалыг болур чорукту удуртукчу кижиниң кол даянгыжы деп чүвени ол чылдарда шынгадып алган.

Саян-Шушенск ГЭС-тин тудуун кыла бергеш, Улуг-Хемниң чамдык суурларын далайже кирип, кижилерниң ажылдап-амыдыраарына, мал-маганның одар-белчиригге улуг салдарны чедирген чылдарда С.К. Буянды районнун мурнунда тургускан нарын айтырылганын шийттирээр талазын билир.

ажылдарны кылган.

1974 чылда Семен Кунгаевич Буяндыны Тыва АССР-ниң чонун амыдырал хандырылга сайыдынга томуйлаан. Бүдүрүлгелериниң ажылы, үүрмек-даа болза, чонга улуг ажык-дузаны бээр ол адырны углап-баштаар талазы-биле ол билдилик чоруун көргүскен. Ха-мыктың мурнунда амыдырал хандырылга адырнының материал-техниктиг баазазын быжыглаары чугула турган. Чаа үениң идик-хеп даараар, септээр машиналары-биле ажылдакчыларны хандыра дээш С.К.Буянды хөйүнү ол чылдарда кылган. Ол ышкыш чурттакчы чонун негелделерин хандыраары-биле районнар төптеринге, оон туржук чамдык суурларга амыдырал хандырылга бажыңнарын хөйүнү ажыткан.

Ямының адырларына машина-техника база оон удуртуп келген чылдарында аажок көвүдзэн. Эжиктеринде «СБ» («Служба быта») деп демдектиг машиналар чүгле Кызылга эвес, районнарда база көвүдзэн. Чамдык баштак кижилер ындыг машиналарны көргеш: «Семен Буянды дээн-дир» дижи турган. Ам бодап көөрге, ол шынга база дүгжүр чыгыгы, Семен Буяндының каш-каш дарга-сайыттарга каш-каш

налары ол болгай. Ынчангаш душ бооп дөмейлежи берген үтер алыс утканы илереткен чадавас.

«Эки кылган ажыл—элеп чигалдар» дижи болгай. Даанды ижинге онза харысалгалыг Семен Кунгаевич Буяндыны каш у Тыва АССР-ниң Дээди Совети депутаттыга чон сонгуп келген. — «Хүндүлелдин демдээ» денниң эдилекчизи, «Күш-ажыл шылгарал», Ленинни юбилей медальдар-биле хөй уда шаткан. «Тыва Республиканың дарлыг ажылдакчызы» деп хүдүлүг атты аңаа тывыскаан. Адын «XX чүс чылда Тыва алдарлыг кижилери» деп ном кириген.

Семен Кунгаевич өөнүн Ирина Чорбаевна-биле 56 дургузунда эп-найыралдыг, а кижиктиг чурттап чоруурлар. О Семен, уруу Любовь — олар йызы-даа дээди эртемниг социалистер, чонунун ажыл-хер адазы дег төлөптиг кылып чоруурлар.

80 харлаан юбилей-биле эргим, хүндүлүг эживис Семен Кунгаевичке изиг байыры чедип бишаан, Ирина Чорбаевна-биле кады моон-сонгаар-даа кан-кады кижик-чолдуг чурттаарын сеткивис ханызындан күзедивис.

Кады ажылдап чораан эштери Кара-Сал БУДУК-ООЛ, Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

Хууда архивтен чурук.

АВСТРАЛИЯ ШЫПШЫЫНДА ТЫВАЛАР

(Уланчызы. Эгези № 28 «Шында»).

Австралия — кижиниң күзөл-чайгаар бүдөр күрүне. Австралия — аас-кежиктин, ак чол-ораны. Бодунуң чуртун салыйжилер ынчаар адаарын, иң орус гидивис Юлия чиик ма-зынга олуртупкаш, чугаазын эди. Бистер Россияны, Тыва-ны ынчаар адап боор бис бе? «Болбайн канчаар чүвөл! ер дүне 18 каът, 3 сылдыстыг хе хонгаш, эртер удуй бер-чегенмейн безин экскурсия-иритивис. Мурнуу Америка-нды дагларының кашпалдары 50-80 каът небоскребтар-ы-биле шаап чор бис. Ав-стралияда 18 чыл чурттап турар ан ак хептиг Юлия рулюн-ыгыры-биле долгавышаан, чырап чор.

Австралияны 1770 чылда англи-жы Джеймс Кук ажиткан. үнде ону Чаа Гвинеянын-ктери хайындырып чипкен-ан Кук ол ийик. Англичаннар-ип деп билеп алгаш, корабль-пый санныг аар херек үүл-ш шөлүттүргеннерни, 4 инек-буганы, 2 бени, 1 аскыны, ларны, ыттарны, хаваннарны-генер. Оларның эрикке-й келген чери бо — Сидней-дүрү. Чүгле 200 чыл эрт-ээн турган улуг дип кайгам-сайзыралдыг оран апарган, гаш ол аныак күрүне. Ав-стралиядан экекелген мери-роданың хойлары-биле-каан, амгы үеде бо күрүнеде-илион хой бар. Австралия-ириг амытаннары, үнүжү, ки-и, дылдары, архитектуразы-чүү-даа чүве кайгамчыктыг-бүрү. Мында 200 нациянын-ери чурттап турар, язы-сөөк-кыр деп чүве шуут чок. тар хей, орустар 150 муң Австралилер спортка ынак, гаш 1956 чылда Мельбурнга,-ылда Сиднейге чайгы Олим-оннары болган. Сидней хоо-н чурттакчылары 4,5 миллион-оон бир району өске район-гус ылгалдыг. Мында агаар-с кедергей таарымчалыг, имал чай. Бажыңнарда одал-темазы чок. Кыш 2 ай иш-бисте болза июнь, июльда-үлүз, ынчан чүгле платан-ышкаш, өске диптерден-ген ыштарның бүрүлери-дүжер. Австралия — Чер-рээнин ужу-кыдында-даа, экономика талазы-биле-йде шыырак күрүнелернин-и.

Австралиянын үндезин чурт-тарының дугайында айтыра-ка олар күрүне азыралында, а-даа арагалаашкынче сун-дидир. Бистиң кажан-даа, аа дыңнап көрбээнивис мын-стерни гид Юлия чугаалады: ус-биле тудуш амыдырал-нар бурунгаар депшилге — «зацияны белең хулээп ап-ас, ынчангаш арагаже дүлнү-эр». Бистиң эрткен чылын-ивис Сонгу Америкада-анын индейлери база ындыг-и. А бистер, тывалар, база-терни шыныны-биле бадыт-тар-дыр бис бе?

Чыл чоктарның саны мында-Оларның бир айда алыр-мези 1,5-тен 2 муң доллар, 5-60 муң рубль ышкыыл. а ажил чоктар 20 ажыг хуу-анаттынып турар, херек-ида оон-даа хей болгай.

Мында бажың чок ажыл чоктарга-эвээш өрээлдиг бажыңнарны ал-бан бээр, оон төлөвирин пособи-ден тыртып аар. Мында өртектер-улуг, хлеб өртээ 7 доллар чедип-турар, бистин-биле 200 рубль-дир, ынчалза-даа алыр шалың улуг. Чон-чээли-биле чурттап турар, өөр-дилгени, бажыңнарны — шуптузун-чээп алыр. Өг-бүлелер 3-4 ажы-төлдүг. Ортумак назы талазы-биле-делегейнин мурнуку одуруунда — 80 ажыг хар. Чон чаңгыс каът ба-жыңнарда чурттаарына ынак, ын-чангаш Сиднейнин бир талазындан-өске талазынга чедир 100 км ажып-турар чүве-дир.

Гид Юлианың чугаазынын-бадыткалы кылдыр Оожум океан-кыдында, кудумчуларда маңаш-кан улустун, чадаг-тергежилернин-хөйүн кайгадывис. Агаар-бойдус-мында чылыг болганындан Сид-нейнин кудумчуларында аныак, кырган-даа улус чүгле будунда-шлепанцылыг, сланцыларлыг, шортуларлыг, футболкалыг бол-дулар. Делегейде эң улуг чаңгыс-аркалыг Харбор-Бридж деп көвү-рүг-биле эртивис, дойдулар, полугайлар ужуп турлар, мында-үнүп турар платаннар, араукара, эквалиптер, пальмалар аразында-чаңгыс каът бажыңнарлыг районда-премьер-президентиниң болгаш-генерал-губернаторнуң ажылдап-турар черлерин даштындан көр-дүвүс-даа.

Дараазында Порт-Джексон-дээр мугулдурга теплоходка аай-дедир эжиндирдивис. Сиднейнин-сураглыг парустар хевирлиг опера-театры чанывис-биле эрти. Оожум-океанның суу ажыг дустуг-дур деп-адышка узуп, ижип шенедивис-даа. Дараазында зоопаркка кир-дивис. Элдепиг амытаннар: бе-линде инчеектерлиг кенгурулар, ыаш ады — коала, страус Эму, өдүрек-хаай — өскелерни-даа со-нуургадывис. Коала дээрге, хава-ыт ышкаш куу мага-боттук, кай-гамчыктыг чалгаа амытан чорду, чип орган бүрүзүнүн чартыы-аксында хевээр, ыяшта удуп каар-чорду. Кенгурулар турар черде-оларның адын «Kangaroo» деп-бижип каан, а бистер ону «Конгар-оол» кылдыр номчуп тур бис. Сураглыг хөмөйживистин атташ-төрөлдери мында турганнары чүл! Хей каът зоопарк иштинге бистерни-аялгалар үдеп турар. Оларның а-зында каргыраа дыңналып келди, бо дээрге «Хүн-Хүртуну» азы «Алашты» бижидип алганнары ол-дур деп бодап. Херек кырында-австрали тус черниң черликсимээр-чурттакчылары шак ынчаар хос-ыаш үрер турган улус чүве-дир.

Дараазында Сидней аквариу-мунга кирдивис. Австралия чогу-нуң сугда дириг амытаннарын, балык-байлаңын мында өрээлдер-ышкаш аквариумнарда көргүзүп-каан. Бистер кол-ла чүве — акула-лар чанынга үр болдувус. Кылын-шилден кылган бо аквариумнун-ортузу-биле эртип болур туннел-диг, ынчангаш 4-5 метр акулалар-ол-бо кыдында, кырында-даа салдап турар. Акулалар дээрге, кончук-ла туразы улуг кулугурлар-чорду. Оларны долгандыр кандыг-даа бичи балыктар салдап турар, а акулалар оларны хаайынга-даа-какпас, хөрзөн чайып, мөгээр-геп, таваар кудуруун чайып, салдап-турарлар. Өдек бугазы азы бар-дам мөгелер ындыг боор ийин. Акулаларның коргунчук диштерлиг-аастары, улуг-мага бодунга дең-нээрге, бичежик болду, бичи ка-

М. Сүрүңчү, М.Ховалыг база В.Севек Косцюшко шыпшыында. (2228 м)

ның көрүжүнде чаңгыс-ла бодал-бар хевирлиг — меңээ күш чедер-харыың бар эвес!

Кежээликтей Сидней теле-суургага ченендивис. Бо суурга-ның бедии 305 метр, а бистер 250-метрде — 80 каът бажың хире-бедикте чененип ор бис. Олурар-залывис тырыкыланп турар, Мос-квада Останкино теле-суургада 330-метрде зал-биле дөмей. Мында-солун ченерни шенедивис: далай-ның сарбагар амытаннары боор-крабты, креветканы. Оларның ак-эзди эки болду. Дараазында кен-гуру, крокодил эдинче кирипти-вис. Кенгуру эди сүзүп чок чүве-болду, а крокодилдин ак-бүүрээ-таварышкан, ол дээрге кедергей-чем болгай. Малчын тывалар ону-кедергей эки билер.

Чаңгыс хүннүн солун экскур-сиязы төнүп каарга, талыгырда-Косцюшко деп шыпшыывисче-чүктенгеш чоруптувус. Баштай-электричка-биле Австралиянын-төвү Канберрага келдивис, да-раазында шатл-басс — автобус-биле Гуума деп бичежик хоорайга-келдивис. Оон такси хөлезилеп-алгаш чоруптувус. Сиднейден-үнүптеривиске бистиң каракта-рывис Австралиянын хойларын-дилеп эгелзэн. Хоорайдан үнүп-теривис билек, кодан хойлар-таваржып эгеледи. Бир черде 300-500 баш хире мериностар болду. Одарын сывырындак-биле кажаа-лап каан. Кодан инектер бо-ла-таваржып, олар 100 хире баш. Инектер шупту чаңгыс аай чүзү-нүг, бир болза, шилги-ала, чок-болза, хөө-кара, хүрөң, маңган-ак-боор чорду. Чаңгыс-даа кадарчы-көзүлбес. 500 км узун орукка ча-ңгыс-даа үнүш тараанын көрбеди-вис, ийи-чаңгыс черде сиденден-ангыда. Бистиң амгы Тыва-ла. Мында машиналар оруктун сола-гай-талазы-биле чоруур. Шакта 100-км-ден дүрген халдып болбас. Эр-черлерде эртериниң дүргенин орук-кыдында демдектерде айтып-каан: «65 км», «75 км» дээр-ышкаш. 500 км узун орукка чаңгыс-шагдаа-даа, ГАИ постузу-даа көр-бедивис. 1960-70 чылдарда Тыва-сагындырды. Гуумадан таксилег-чорааш, долгандыр көргөн черле-ривис таваржып эгеледи. Баштай-Балгазынын хадылыг черлери, оон соонда Тандынын Чагытай, Бай-Хаак чогу, дараазында Чеди-Хөл девискээри көстүп келди. Бо-черниң Тыва-биле дөмейин кайгал-чугаалажып чор бис. Халылардан-чугаалажып, аныктар, 70-80 харлыг

кырганнар биске уткужуп, бистиң-уувус-биле-даа чоруп турлар. 2,5-шак кылаштааш, Косцюшко деп-2228 м бедикке чедип келдивис. Бо-дээрге чоорту бедзэн шаттын анаа-бедигээжи чүве-дир. Мону тей деп-безин адаары берге.

Косцюшко шыпшыында даш-биле чоорту чингелзэн, кыры-дески 1,5 м бедигээш көжээ тудуп-каан, оон кырында дадарбас төге-рик канда бо дугайын бижзэн. Марианна келген дораан-на кылы-мал көжээниң кырынче үне халыг-берген «Ак-көк хемниң кижилери»-деп баштайгы тыва кинода ырны-холдарын өрү чайып ырлаан тур: «... ынчалза-даа төрзэн Тывамга-ынаам артык, дораан сактып кээр-мен...». Баштай долгандыр көр-дүвүс — езулуг Тыва. Талыгырда-көк даглар каът-каът, дээр — көк-хилиң-не. Марианна тура: «Бо-черниң Шуй-Мөңгүлээнин адаанда-бистиң лагерь турар черивис-биле-дөмейин!» деп хөлчүгештиг дески-черже айыткан тур. Элдеп-ле чүве-дир, але! Долгандыр көрзүнерге-Тыва-ла, ак-көк Тыва, кавайывис-Тыва. Бистиң Тыва сонгу широта-ның 50 градузунда соок оран бол-гай, а мында мурнуу широтаның 34-градузунда чылыг оран-дыр. Ты-ва биле Косцюшко канчап ийистер-дег дөмей болганы ол? Бистер-көшкүн езувус-биле даштар кы-рынга бөлүглей оруп алгаш, рюк-зактан термоста шай уштуп, ону-оран-делегейге чажып иштивис. Оон улуг ажылче кириптивис: эк-келген сүлдөлөривис талыгырда-Австралия диптиң шыпшыынга-киискидеривис ол. Тук, сүлде ки-искидериниң кол утказы, оон адаанда-оран эжелеп алдынган деп шериг-езузу-биле тайылбырлаттынар болгай. А бистер чеже-даа Сүбе-дейниң каш ада ажылдыр салгал-дары-даа болзувусса, эжелекчи-лер эвес болганывыста, оода-ыдыкшылдарывис талыгыр оран-ның арыг энергетиказын база-бодунга сиңирзиннер деп бодап. Эң баштай республиканың Дээди-Хуралынын даргазы Кан-оол Да-вааның биске бергени Тывавыстың-ак-көк, сарыг-ала тугун эштерим-көдүрүптерге, ол сырынга эстеп-туру. Дараазында Москвага-Күрүне Думазындан Лариса Шой-гунун дузалакчызын таварыштыр-дамчытканы Россия тугун, Сергей-Шойгунун оралакчызы бир ге-нералдың Москвада МЧС-тен ал-ганывис «Чаңгыс демниг Россия»-партиязынын тугу-биле көк өңүг-МЧС тугун киискиттивис. Москвада-Орус география ниилелинден-алганывис тукту, Кызылдың мэри-Владислав Ховалыгның биске-тывысканы Кызылдың сарлыктыг-улуг, кызыл тугу, Лариса Шойгу-нун XIV Далай-Ламадан алганы, Мак-Кинли кырынга киискиткенивис-кызыл, көк кадарыны, Тываның-күрүне университетиниң тугун, Россиянын Чогаалчылар эвиле-линиң даргазы Валерий Ганичевтиң-бергени «Российский писатель»-солунну, «Роман XXI века» сет-күүлү база видео-фото камера-ларга тырттырып тур бис. Гео-графтар бистерниң президентивис-Сергей Шойгу видеокино тырт-тырзын дээр видеокамера белекке-берген, ону доктаамал басып тур-мен. Тываның хөй санныг чонунун-адын салган кызыл-сарыг, сарыг, ак кадартар агаарга киискип туру.

(Уланчылыг).

ТҮР ҮЕДЕ КЫЗЫГААРЛААН

Федералдыг орук агентилелиниң «Енисей» М-54 автомобиль оруунун эргелели федералдыг күрүне албан чериниң «Енисей» М-54 автомобиль оруунун ажыглакчыларына дыңнадыры болза, 2011 чылдың март 9-та Федералдыг орук агентилелиниң «2011 чылда федералдыг уjur-дузалыг ниити ажыглакчыларга транспорт аймааның шимчээшкинин түр үеде кызыгаарлаарының дугайында» №21 дужаалыга дүүштүр чаксы хардош эрип чыдар үеде «Енисей» М-54 автомобиль оруун үрегдес сорулга-биле 2011 чылдың апрель 25-тен май 25-ке чедир өзекте базышкыны

дараазында хевирлерни ажып турар транспорт аймааның шимчээшкинин түр кызыгаарлаан:

446+000—610+000 км участка

6 тонна—чаңгыс өзекке;

5 тонна— ийи өзектиг кожугунуң бирээзинге-ле;

4 тонна—үш өзектиг кожугунуң өзек бүрүзүнге.

610+000—1079+000 км участка

6 тонна—чаңгыс өзекке;

5 тонна—ийи өзектиг кожугунуң бирээзинге-ле;

4 тонна—үш өзектиг кожугунуң өзек бүрүзүнге.

Айтырыг салыр адрес: Кызыл хоорай, Кузнецов кудумчузу, 50 «а», тел. 2-99-60.

Күш чок деп санаар

Мугур-Аксы ортумак школазының Буян Демир-оолович Хертектиң адынга 1996 чылдың июнь 14-те тывысканы сериязы А №0114689 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Бай-Тайга кожунуң Кара-Хөл ортумак кезээки школазының 2006 чылда Максим Андреевич Дулуштуң адынга тывысканы сериязы 17 АА №000033 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожунуң чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкарар килдизинче Россия Федерациязының хамаатызы Шолбан Николаевич Күжүгеттен Тыва Республика, Сүт-Хөл кожун, Суг-Аксы сумузунун Бүрбү кудумчузу, бажың 6 деп адрессте чурттакчылыг чер категориялыг черлерден ниити шөлү 1500 дөрбелчин метр чер участогун хууда чуртталга бажынын тудуп алыры-биле болгаш 631 дөрбелчин метр черни хууда дузалал ажыл-агыйын чорудары-биле 11 ай дургузунда арендага бээрин билдиреңиш киргенин сонургалдыг хамаатыларга дыңнадып тур.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдиреңишнини Сүт-Хөл кожун чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкарар килдизи хүлээп алыр.

ЭЭП КЕЛБЭЭННЕРГЕ ТУРАСКААЛ КЫЛДЫР

Изиг точкаларга албан-хүлээлгезин күүседип чорааш амы-тынын берген ажылдакчыларга тураскааткан кик-боксингиге республика маргылдаазы бо чылдың март 24-тен 27-ге чедир «Херел» спорт залында ИХЯ-ның тускай салбырларының ажылдакчыларының аразында болур.

Аңаа 1992 чылда төрүттүнген болгаш оон улуг назылыглар, 1993-1994 чылдарда төрүттүнген элээдилер киржир.

Харылзажыр телефону 8-923-261-78-36.

ТР талазы-биле ИХЯ-ның онза даалгалар күүседир отряды.

КОТТЕДЖТЕРНИ ТУДУП ЭГЕЛЭЭР

«Энергострой» КХН коттедж хоорайжыгашты, шөлдери аңгы-аңгы хевирлиг (175 дөрбелчин метрден 320 дөрбелчин метр чедир) коттеджтерни Мурнуу №10 микрорайонга тудуп эгелээринче кирип турар.

Тудугга үлүүн кириерин күзээр болза, «Энергострой» КХН-ниң офисинге келир.

Адреси: Колхозная кудумчузу, 2а, тел. 4-85-29, 8-905-920-4101, 8-923-268-9073.

Юбилейинер-биле!

Бистиң коллегаы Светлана Салчаковна БАЛЧЫР бо хүннерде юбилейин демдегледип турар. Ол — «Шын» солунда хоочун журналистерниң бирээзи, аныяк чылдарындан эгелээш бо коллективке ажылдап, бодунуң билим мергежилин солунуң номчукчуларына бараалгадып, солун өөредиглиг, шынарлыг материалдарны чаңгыс эвес чылда дургузунда бижип, аныяк журналистерге байлак арга-дуржу биле шынарлыг ажылдың үлегерин көргүзүп келген.

Юбилейи-биле журналист эживис Светлана Салчаковнага бо кадыкшылды, аас-кежикти, демир-үжүүнүн бизи ам-даа болурун сеткиливис ханызындан күзедивис!

«Шын» солун редакциязының коллектив

Бистиң ынак ававыстың, ачавыстың бо хүннерде юбилейи 60 харлап турарлар. Ававыс Чойганмаа Оленовна ХЕР «Мурнакчы», «Кара-Хөл» совхозтарга ажылдап, сумуга секретарь, сөөлүнде Кара-Хөл сумузунуң даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызынга ажылдап тургаш, хүндүштанылгазынче үнген.

Ачавыс Александр Чылбарович ХЕРТЕК «Мурнакчы» совхоз инженерлеп, Тээлиге суггарылга системазының начальниги «Кара-Хөлге» зоотехниктеп, бухгалтерлеп, директорлап ажы чораан. Амгы үеде ававыс-даа, ачавыс-даа — хүндүлүг дүңгүлүгүндө. Олар ажыл чок олуруп шыдавааннар, өгбелер чурту Даштыг-Хөлде малын малдап, кыш-чай чок чымыш-салдынмай чоруурлар. Ада-иевиске четтиргенивисти илерет дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

60 артты ажып келген,
60 хемни кечип келген
Ававыска, ачавыска
Ажы-төлү, уйнуктары
Алдар тудуп, йөрээп тур бис!
Кылган ижи, ажыл-херээ
Хыралбас ис бооп
артып калзын!
Кызымайлаар, оглумаайлаар

Кайгамчыктыг чымчак са
Кезээ шагда чаңгыланзы
Хүлүмзүрүг херелденип,
Хүннээрэк бооп чырып чор
Арат чоннуң аразында
Аккыр баштыг өгбелер
Ам-даа хөй чыл чурттазы
Ажы-төлү, кенээт
күдээлери, уйнуктары

Бистиң уруувус, угбавыс Надежда Доржуевна СЕДЕН Ак-Туруг суурда ясли-садта кижизидикчи башкы болуп, 30 ажылдаан. «Башкы» деп бедик аттыг, шаңнал-макталдыг ажы чоруур. Ол март 22-де 50 харлаан. Юбилейи-биле кадыкшылдыг, кежиин, ам-даа хөй-хөй чогадыкчы чедишкенин күзевис дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Ам-даа бистиң ававыска узун назылап,
Арат чонга хүндүткелдиг,
Ажыл-ишке топтуг чаңныг,
«Башкы» деп бедик атка төлөптиг силер.

Ада-иези, дуңмалары, күдээлери

ҮЗЕ ЭМНЕДИРИ ЧУГУЛА

• Ол кижиниң бодундан дыка хамааржыр

Туберкулез халдавырлыг болгаш социал аарыгларга хамааржыр. Аарыгның өөскүдүкчүзү микробтар колдуунда өкпе туберкулезунуң ажык хевиринден аараан кижилерден агаар дамчыштыр кадык кижилерге халдаар. Чамдык таварылгаларда аарыг малдың эът, сүдүн чедир хайындырбайн чемге ажыглаанының түңнелинде, микробтар кижиниң организмине кире берип болур. Бо аарыг амыдыралының социал байдалы куду деңгелде турар кижилерниң аразында неппереңей. Туберкулез аарыгы эге чадазында, баштайгы айларда аарыг кижиниң бодунга билдиртпес, хала чок боор, ынчангаш аарыг ханылап, организмге неппереп, үзе эмнээри нарыыдай бергенде, аарыг кижилер эмчилеп эгелээр.

Россияда туберкулез-биле демиселди күрүнениң кадык камгалал талазы-биле кол сорулгаларның бирээзи деп санап турар. Ынчангаш бо аарыгны эге чадазында тодардыр сорулга-биле бүгү чонга ниити эмчи шинчилгезин чорудары көрдүнген. Бичии уругларга болгаш элээдилерге чылдың-на Манту дээр эртеменден чогааткан аргазын ажыглап, шинчилгени чорудуп турар. А 15 хардан өрү уруглар болгаш улуг улус флюорографтыг шинчилгени база чыл санында-

ла эртип алыры чугула. Бо аргаларның кайызы-даа организмге хара чок. Эрте тодараткан аарыгны эмнээр хуусаазы кыска болгаш чарыгдалдары эвээш болур.

2010 чылда республикага эмнедир уjurлуг 2207 туберкулез аарыглыг кижилер бүрүткеттинген. Оларның аразында 56 хуузу аарыгның халдавырлыг хевиринден аараан. 2010 чылда 18 хардан өрү назылыг улустуң аразында чаа аараан 525 кижилер тодараттынган. Ол санны 2009 чылдың көргүзүү-биле деңгээрге, 19 кижилер көвүдээн. Тывада ол көргүзүгүнү 100 000 чурттакчы чонга хамаарыштыр алырга, 186,4 аарыг кижилер болган. Россияда ол ортумак көргүзүгү 2009 чылда 82,6 кижилер. Ынчангаш Тываның көргүзүү Россияга бодаарга, 2,3 катап улуг болуп турар. 2010 чылда 18 хардан бичии назылыг 66 туберкулез аараан уруг тодараттынган (2009 чылда 62). Ол көргүзүгүнү республикада 100 000 уруг санынга хамаарыштыр алырга, 33,3 уруг болган. Ол көргүзүгү Россияга бодаарга, 2,2 катап улуг.

Туберкулез аарыгын эге чадазындан эгелеп, үзүк чокка үр үеде эки эмнелес болза, аарыг ханылаан түңнелинде хамаатыны инвалид болган байдалга чедирер. Оң аңгыда сөөлгү үеде чамдык эмнер туберкулез

микробтарын узуткавайн, аңаа күш четпестеп, дээш чок апарган. Ол эмнерниң орнунга ажыглаар чаа эмнер-биле долу эвес хандыртынып турар. Ол байдал база аарыгны үзе эмнээринге шалтыктап, эмнээшкинниң түңнели чедимче чок болуп, аарыг кижилерни инвалид болур деңгелге чедирип турар.

Социал-медикиг экспертизаның күрүне-ниң федералдыг албан чериниң ажылдакчылары хамаатыларны инвалид болган деп санаарда, РФ-тиң Чазааның доктаалдарын болгаш Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының дужаалдарын барымдаалап шийтирлеп турар.

Туберкулез аарыгын чаа аараан ажылдап турар кижилер бюллетень езугаар эмнээшкинни 8-12 ай дургузунда ап, кадыын экижидип алыр эргелиг. А республикада туберкулезтан колдуунда ажыл-агыйга тургустунмаан, социал байдалы куду деңгелде кижилер аарып турар.

2010 чылда республикада ниитизи-биле 863 кижилер туберкулезтен салдарындан инвалид болганнар (2009 чылда 857), оларның аразындан 18 хардан бичии назылыг уругларның саны — 16 (2009 чылда 19).

Республикада 2010 чылда 242 улуг кижилер бир дугаар бөлүктүн инвалиди болган. Олар-

ның аразында уругларның саны — 1 дугаар бөлүктүн инвалиди улуг кижилер санын 100 000 кижиге хамаарыштыр 10,9 болган. Россияның 2009 чылда ол көргүзүгүн деңгээрге, 4,4 катап улуг.

Чыл санында-ла 18 хардан өрү на инвалид улустуң кол нуруузу (96) аныяк болгаш ортумак назылыг кижилер болуп турар. А пенсионерлерниң санындан көвүдеейин турар. Туберкулезтен уруглардан инвалид болганының аразында 2009 чылда аарыглыг кижилерниң саны 96 хонук дургаар болуп турар. Инвалид улустуң аразындан 18 хардан өрү на инвалидтери 70 хонук дургаар болуп турар.

Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик бо Кызыл кожуннарда туберкулезтен на инвалид кижилерниң саны хөй болуп турар. Тывада инвалид кижилерниң байдалы айыы-биле алырга, туберкулез чүрөк-аарыгларының соонда ийи дугаар чуртуп турар. Ынчангаш туберкулез аарыгны талазы-биле байдал республикада чырып турар деп бодаар болза, аарыг кижилер эмчинин сүмези езугаар үзүктел эмнээшкинни албышаан, санитар-гигиена хемчеглерин сагыры чугула.

Светлана СЕДЕН

Күрүнениң федералдыг албан чериниң социал-медицина экспертизаның Тыва Республикада 5 дугаар бюрозун удуртукчузу.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9130. Чагыг 31. Номерни парлагже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакредит" Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 04930471
Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалык коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирь регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 1-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.